

Ex Tempore

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:

Joost Snaterse

Redactie:

Martijn Eickhoff

Matthijs Even

Silke Eyt

Renée van Haperen

Robin Hoeks

Wim de Jong

Jan Kuijs

Floris Meens

Fons Meijer

Lidewij Nissen

Tim Riswick

Joost Rosendaal

Lema Salah

Lennert Savenije

Joost Snaterse

Willem Tielen

Youri Verrijt

Eindredactie:

Silke Eyt

Fons Meijer

Lay-out:

Renée van Haperen

Willem Tielen

Youri Verrijt

Druk:

Facilitair Bedrijf Radboud Universiteit Nijmegen

Afbeeldingen omslag:

Boven: Eton Wall Game - afbeelding uit het artikel van Jelle Zondag.

Onder: Portret van Agneta Deutz - afbeelding uit het artikel van Henk Looijesteijn

Aankondiging 2-2015:

-

Jaargang 34 (2015), afl.1

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, tel. 024 3612832, fax 024 3612807.

etvt@student.ru.nl

<http://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), L.H.B. Nissen (secretaris), dr. J.A.E. Kuys (penningmeester), L. Salah (PR).

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw. prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. J. Kok, Mw. prof. dr. M.E. Monteiro, Mw. prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, prof. dr. P. Stephenson, Mw. prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2012) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2014: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2015

Inhoud

Redactioneel

Artikelen:

Jelle Zondag
"Mens Fervida in Corpore Lacertoso" 5

Claire Weeda
'Etnische spot rond 1200 in West-Europa' 19

Aad Haverkamp
'De sportman! En ik zeg U, dat hij er bij behoort'
Over de constructie van levens(verhalen) in de sport 32

Henk Looijesteijn
Naastenliefde of gezinsleed?
Waarom Agneta Deutz haar hofje stichtte 45

Vaste rubrieken:

Interview 61
Petty Bange

Leermeesters in de geschiedenis 65
Sven Meeder

Boeken Top 5 68
Rick Mourits

Alumnus 70
Martijn Vermast

Uit de Ivoren Toren 73

De Geschiedenis meester 76

Redactioneel

Het wetenschappelijk bedrijf aan de afdeling Geschiedenis staat nooit stil. Per 1 september lopen er twee nieuwe professoren op de Nijmeegse campus rond: een nieuwe hoogleraar Cultuurgeschiedenis en een nieuwe hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis. *Ex Tempore* zal hier snel meer over schrijven. Verder zijn er verschillende nieuwe gezichten te vinden op de negende en tiende verdieping van het Erasmusgebouw. Bij het onderzoek dat deze promovendi en universitair docenten – de ‘Nijmeegse nieuwen’ – ontwikkelen, zal deze uitgave van *Ex Tempore* stilstaan.

Het eerste artikel dat u tegenkomt is van de hand van Jelle Zondag, die als promovendus werkt binnen het project *Sport, Identity and Western Culture* van de onderzoeksgroep Sportgeschiedenis. Hij schrijft over de manier waarop sport en lichaamsbeweging aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werden ingezet om een ‘weerbaar’ Nederlands volk te creëren. Binnen hetzelfde project doet Aad Haverkamp onderzoek naar de representatie en constructie van onder andere identiteit, nationaliteit en gender in sportbiografieën. Hierover kunt u verderop in deze *Ex Tempore* lezen. Eerst komt u nog een artikel tegen van Claire Weeda. Zij is sinds een jaar aan de afdeling verbonden als universitair docent Middeleeuwse Geschiedenis. In het verlengde van haar proefschrift over etnische stereotypen in de late middeleeuwen schrijft zij over spot en satire: ‘de kennis van de Fransen, het gezuip van de Engelsen, de domheid van de Bretons en het gepech van de Normandiërs’. Dat wetenschappers zelf ook niet stilzitten, bewijst Henk Looijensteijn. In 2014 nog een ‘Nijmeegse nieuwe’ als universitair docent Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis (ESDG), vanaf 2015 zal hij weer verder trekken. Voor deze uitgave van *Ex Tempore* schrijft hij over de welgestelde zeventiende-eeuwse dame Agneta Deutz en haar hofje. De afdeling neemt tevens afscheid van Petty Bange. Decennialang was zij als universitair docent verbonden aan de vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis en deze zomer zal zij met pensioen gaan. *Ex Tempore* bevroeg de vertrekkend mediëviste over haar dienstverband, de universiteit en de afdeling.

Verder staan in deze *Ex Tempore* uiteraard de vaste rubrieken. ESDG-promovendus Rick Mourits gunt u een kijkje in zijn boekenkast, universitair docent Middeleeuwse Geschiedenis Sven Meeder vertelt over zijn leermeesters en alumnus Martijn Vermast blikt terug op zijn tijd aan de Katholieke Universiteit. Tot slot vindt u een lijst met alle afgestudeerden.

Geen thema ditmaal, maar een kennismaking met Nijmeegse nieuwelingen en hun onderzoek.

Veel leesplezier,

De redactie

Jelle Zondag is als promovendus in dienst bij het onderzoeksproject Sport, Identity and Western Culture van de afdeling Geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

“Mens Fervida in Corpore Lacertoso”

Een ondernemende geest in een gespierd lichaam.
Over lichaamsoefening en weerbaarheid.¹

“Volksweerbaarheid”

In het najaar van 1899 brak in Zuid-Afrika de Tweede Boerenoorlog uit. De inwoners van de Zuid-Afrikaanse republieken Transvaal en Oranje-Vrijstaat bevochten de strijdkrachten van het Britse Imperium voor het behoud van hun zelfstandigheid. De strijd werd in Nederland met veel belangstelling gevolgd. De Boeren, zoals de blanke inwoners van de Zuid-Afrikaanse republieken werden genoemd, werden beschouwd als *stamverwanten*. Zij waren afstammelingen van Nederlandse kolonisten die zich in de 17e eeuw op Kaap de Goede Hoop hadden gevestigd. In de winter van 1880-1881 waren zij in Nederland ‘herontdekt’.² De Boeren kwamen toen in opstand tegen de Britten, die de Transvaal in 1877 hadden geannexeerd. Tijdens deze Eerste Boerenoorlog verdreven de Transvalers de Britten van hun grondgebied en herwonnen ze hun zelfstandigheid. In Nederland was veel bewondering voor deze prestatie. Hier heerste in die jaren, met name in liberale en militaire kringen, het gevoel dat het land ingedut en uitgeblust was. De Gouden Eeuw was lang voorbij en op het internationale toneel leek Nederland niet meer mee te tellen. Aan de Boeren kon nieuw zelfvertrouwen worden ontleend. Zij waren dapper, krachtig en strijdvaardig en toonden aan dat ook een klein land groot kon zijn, zolang het maar een doel had om voor te strijden. Bovendien straalde de glorie

1 Dit artikel is tot stand gekomen binnen het project ‘Sport, Identity and Modernity in the Netherlands (1813-2013)’ van de Onderzoeksgroep Sportgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, die onder leiding staat van Dr. M. Derks.

2 G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie* (Franeker, 1986) 9 e.v., B.J.H. De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners 1902-1930* (Amsterdam, 1993) 1-10, Henk te Velde, *Gemeenschapszin en Plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen, 1992) 63 e.v.

van de Boeren, als afstammelingen van Nederlandse kolonisten, ook op Nederland af. Zij werden gezien als het levende bewijs dat de Nederlandse *stam* nog levenskracht bezat.

In 1899 herhaalde de situatie zich. De spanningen tussen de Boeren en de Britten bleven na de Eerste Boerenoorlog bestaan en escaleerden in een nieuw conflict. Meer nog dan twintig jaar eerder, riep de Tweede Boerenoorlog in Nederland sterke gevoelens van solidariteit en bewondering op. In de jaren 1880 bleef de identificatie met de Boeren beperkt tot een kleine groep politici en intellectuelen, maar het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog bracht de Zuid-Afrikanen op de radar van een groter publiek.³ In de eerste maanden van de strijd boekten zij enkele militaire overwinningen die in Nederland enthousiast werden gevierd. Ook *De Kampioen*, het orgaan van de Algemene Nederlandse Wielrijdersbond, deed een duit in het zakje. De ANWB was anno 1900 de grootste sportorganisatie van Nederland, met meer dan 18.000 leden.⁴ In *De Kampioen* werd geschreven over de 'onvergetelijke nederlagen, door onze stamverwanten toegebracht aan de zich onoverwinnelijk wanende belagers van hun vrijheid'. Het blad haalde de Engelse oorlogsverslaggever Winston Churchill aan, die stelde dat 'één Boer op zijn taaie kopjesklauterende knol uit een militair oogpunt meer waard is dan vier of vijf Engelschen!'⁵

De gebeurtenissen in Zuid-Afrika vestigden ook de aandacht op de situatie in Nederland. De vraag was of het Nederlandse volk, evenals de dappere *stamverwanten*, paraat was om vrijheid en onafhankelijkheid te verdedigen, mochten deze bedreigd worden. De breed gedeelde conclusie was dat dit niet het geval was. 'In onze dagbladen is door mannen die het heel goed met het welzijn van ons volk meenen aangetoond, dat onze weerbaarheid veel te wenschen overlaat', vatte *De Kampioen* samen.⁶ 'Wij zijn geen weerbaar, krachtig zelfbewust volk', meende ook de links-liberale voormalig Minister van Oorlog A.L.W. Seyffardt (1840-1909).⁷ Om deze situatie te veranderen, nam Seyffardt het initiatief tot de oprichting van de vereniging "Volksweerbaarheid", die zich ten doel stelde 'de weerbaarheid van het Nederlandsche volk te ontwikkelen'.⁸ Hiertoe wilde "Volksweerbaarheid" lichaamsoefeningen en schietoefeningen bevoor-

3 Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 22; Te Velde, *Gemeenschapszin en Plichtsbef*, 178-180.

4 M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding. De ANWB als vrijwillig associatie 1883-1937* (Heeswijk, 1989) 358.

5 *De Kampioen*. Orgaan van den Algemeenen Nederlandschen Wielrijders-Bond, 9 februari 1900.

6 Ibidem.

7 A.L.W. Seyffardt, 'Voorwoord', in: C.M.J. Muller Massis, *Een weerbaar volk* (Schiedam, 1900) vi.

8 *De Tijd* 16 januari 1900, *Algemeen Handelsblad*, 16 januari 1900, Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 18.

ren en aanzetten tot deelname aan vrijwillige militaire oefeningen. Voorzitter van de vereniging werd de letterkundige Gerrit Kalff (1856-1923).

Het streven van "Volksweerbaarheid" kon op brede sympathie rekenen. Verschillende vooraanstaande Nederlanders toonden zich bereid de zaak van de vereniging te ondersteunen. Tot de oprichters behoorden zakenmensen, (oud-)militairen en politici. Met uitzondering van de sociaal-democraten, die eerst de klassenstrijd wilden laten plaatsvinden, waren alle godsdienstige en levenbeschouwelijke stromingen in "Volksweerbaarheid" vertegenwoordigd.⁹ Ook onder sporters en gymnasten werd er enthousiast gereageerd. Zo riep *De Kampioen* de leden van de ANWB op zich 'en bloc' bij "Volksweerbaarheid" aan te sluiten.¹⁰ De vakvereniging van de Nederlandse gymnastiekonderwijzers nam op haar jaarvergadering een motie aan, waarin het zich bereid toonde met 'alle krachten' mee te werken om het doel van "Volksweerbaarheid" werkelijkheid te maken.¹¹ Echter, wat betekende het ontwikkelen van de weerbaarheid van het Nederlandse volk eigenlijk? Waartegen moest het Nederlands volk 'weerbaar' worden gemaakt? En welke rol speelden lichaamsoefeningen hierin?

Militaire weerbaarheid

Bij "Volksweerbaarheid" betekende weerbaarheid in de eerste plaats militaire weerbaarheid. De gebeurtenissen in Zuid-Afrika legden voor betrokkenen bij de vereniging de ware aard van de internationale verhoudingen bloot. In de maanden voorafgaand aan het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog vond in Den Haag een internationale vredesconferentie plaats. Deze wekte in de ogen van journalist C.M.J. Muller Massis (1870-1900) de illusie van vrede, maar leidde af van de werkelijke situatie in de wereld. 'Eeuwige vrede is een droom', stelde hij.¹² Een mening die werd gedeeld door de Rotterdamse gymnastiekleraar S. van Aken (1856-1927), die al sinds de jaren 1880 over volksweerbaarheid publiceerde en tot de oprichters van "Volksweerbaarheid" behoorde. Macht was sterker dan recht, meende Van Aken.¹³ Hij wees daarbij niet alleen op Zuid-Afrika, maar ook op de situatie in Finland, waar de Russen op dat moment bezig waren hun invloed uit te breiden. In het internationale machtspeel bleken kleine staten, waaronder ook Nederland, kwetsbaar en afhankelijk van de grillen van de grote mogendheden. De kans dat Nederland rechtstreeks zou worden aangevallen, achtte Massis niet groot, maar het was in zijn ogen goed mogelijk

9 L.H. Maas, *Pro Patria. Werken, leven en streven van de literatuurhistoricus Gerrit Kalff (1856-1923)* (Hilversum, 1998) 176; Ben Schoenmaker, *Burgerzin en Soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914* (Leiden, 2009) 326.

10 *De Kampioen*, 2 maart 1900.

11 "Ken U Zelfen". *Jaarboekje der Vereeniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland 11e jaargang. 1899-1900*. (Tilburg, 1900) 54.

12 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 7.

13 S. van Aken, 'Volksweerbaarheid' in: *De Gids* 64 (1900) 294-321, aldaar 319.

dat een Duitse inval van Frankrijk, of vice versa, via Nederlands grondgebied zou lopen.¹⁴ Een scenario dat zich tijdens de Eerste Wereldoorlog bijna voltrok.

Bij de vereniging "Volksweerbaarheid" werd een krachtig en weerbaar volk gezien als de beste garantie om een dergelijk scenario te voorkomen. Lichamelijke oefeningen hadden hierin een belangrijke rol te vervullen. De Britse historicus J.A. Mangan stelt dat sport en militarisme door de geschiedenis heen onafscheidelijk zijn geweest.¹⁵ Ook bij "Volksweerbaarheid" werd deze verbin-
tenis gemaakt. Voor Van Aken vormden lichamelijke oefeningen de basis voor militaire weerbaarheid. Dit vond hij belangrijker dan het houden van schietoe-
feningen of militaire oefeningen, die volgens Van Aken pas waardevol werden wanneer de schutter lichamelijk getraind was.¹⁶ Voordat een soldaat kon aanleg-
gen, moest deze tal van moeilijkheden overwinnen. Hij moest bekapt en bezakt over sloten en hekken kunnen springen, door drassige weilanden en modderige akkers trekken en vervolgens nog de energie hebben om tot de aanval over te gaan. Lichamelijke geoefendheid was hiervoor onontbeerlijk en gymnastiek kon dit bewerkstelligen. Gymnastische oefeningen bezorgde de soldaten een gespierd, gestaald en gehard lichaam en ontwikkelden bovendien eigenschappen als moed, wilskracht, doorzettingsvermogen en besluitvaardigheid. Daarnaast bracht het, indien het onder adequate leiding gebeurde, orde, tucht en discipline bij. Eigenschappen die op het slagveld van doorslaggevende betekenis waren. In *De Kampioen* verscheen een overeenkomstig pleidooi. Een weerbaar volk was volgens het blad een volk dat bestond uit mannen die gehard waren tegen weer en wind, ontberingen en vermoeienissen; kerels die 'om kort te gaan een fysieke opleiding achter de rug hebben.'¹⁷

Niet alleen in Europa, maar ook daarbuiten werd gevaar gezien. Het beeld van Nederland als koloniale mogendheid, die haar positie in de wereld moest behouden en versterken, was belangrijk voor de weerbaarheidspropagandisten. De grootste bedreiging voor die positie werd, wellicht opvallend, niet gezien in rivaliserende Europese imperiale machten, maar in de groter wordende macht van Japan. Een mogelijk Chinees-Japans verbond kon volgens legerofficier G. Polvliet (1868-1923) 'een dreigende onweerswolk worden boven ons bestaan als koloniale mogendheid'.¹⁸ Zijn collega J.T.T.C. van Dam van Isselt (1842-1916) zag in het idee van 'Azië voor de Aziaten' eveneens een groot gevaar voor de Nederlandse positie in Zuid-Oost-Azië.¹⁹ Van Dam publiceerde voor het uitbre-

14 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 5-6.

15 J.A. Mangan 'Series Editor's Foreword', in: J.A. Mangan (red.), *Shaping the Superman. Fascist Body as Political Icon. Aryan Facism* (Londen, 1999) xii.

16 Van Aken, 'Volksweerbaarheid', 303-305, 314.

17 *De Kampioen*, 23 februari 1900.

18 G. Polvliet, *Amsterdam in 1672, in verband met onze tegenwoordige weerbaarheid* (Amsterdam, 1903) 39.

19 J.T.T.C van Dam van Isselt, *Volksopvoeding en Volksweerbaarheid. Voordracht gehou-*

ken van de Boerenoorlog al over volksweerbaarheid en behoorde tot de oprichters van de vereniging. Polvliet ontpopte zich in de begindagen van de vereniging tot zeer actief lid.

Verhoging van de weerbaarheid kwam ook de interne gezagspositie van Nederland in de archipel ten goede, meende Van Dam. Deze gedachte ontleende hij aan voormalig Minster van Koloniën W.K. Baron van Dedem (1839-1895). Van Dedem maakte in 1895 een reis door Brits-Indië, waar hij observeerde dat een handvol Britten in staat waren om over miljoenen Indiërs te heersen. Hij schreef dit toe aan de Britse voorliefde voor sport. Sport bezorgde de Britten volgens Van Dedem lichaamskracht en zelfvertrouwen, wat hun 'prestige als overheerschend ras' zeer ten goede kwam.²⁰ Hij zag hierin een goede aanleiding om ook in Nederland de lichamelijke oefening te bepleiten. De brieven die hij tijdens zijn reis naar huis stuurde, werden gepubliceerd in het tijdschrift *De Gids*. Zelf bleek Van Dedem niet over een lichaam met voldoende weerstandsvermogen te beschikken. Tijdens zijn reis door Brits-Indië overleed hij aan de gevolgen van een koortsaanval.

'Weerbaarheid in ruimeren zin'²¹

De betekenis van weerbaarheid reikte voor de propagandisten van volksweerbaarheid echter verder dan militaire weerbaarheid alleen. Oorlog werd slechts gezien als één van de uitingen van de strijd tussen landen en volken, die ook op andere terreinen gevoerd werd. Bijvoorbeeld op economisch gebied. Het doel van "Volksweerbaarheid" was volgens Van Aken om 'ons volk uit zijn verval op te heffen en weer geschikt te maken om, zoowel in den economischen strijd der volken als ter handhaving van zijn vrijheid en van zijn koloniaal bezit, krachtig en zelfbewust te kunnen optreden.'²² De door gymnastiek aangekweekte lichamelijke en karakterologische eigenschappen kwamen ook de arbeidsgeschiktheid en het productievermogen van het volk ten goede, zo dacht hij. Onder de oprichters van "Volksweerbaarheid" bevonden zich verschillende ondernemers, zakenlieden en fabrikanten. Bij hen zullen economische overwegingen zeker mee hebben gespeeld. Een lichamelijk sterke bevolking, in staat tot het verrichten van fysiek zwaar werk, was immers in hun zakelijk voordeel. "Volksweerbaarheid" had enkele jaren na zijn oprichting al 12.000 leden, waarvan de meesten uit de lagere klassen afkomstig waren.²³ Deze arbeiders hadden volgens Polvliet specifiek baat bij een krachtig en vaardig lichaam. Zij konden

den in de Vereniging tot beoefening van de Krijgswetenschap (Den Haag, 1895) 1-6, 51.

20 'Mr. W.K. baron van Dedem. 6 juli 1839-3 april 1895. Brieven uit Brisch-Indië' in: *De Gids* 59 (1895) 90-107, aldaar 99-100.

21 Polvliet, *Amsterdam in 1672*, 44.

22 Van Aken, 'Volksweerbaarheid', 310

23 G. Polvliet, 'Legervorming', in: *De Gids* 72, deel 4 (1909) 223-252, aldaar 234.

namelijk niet vertrouwen op een 'fraai handschrift of geoefende hersenen' om het te maken in de maatschappij. De handschermman had een flink paar handen aan zijn lijf nodig en ondervond volgens Polvliet zodoende de rechtstreekse waarde van lichamelijke weerbaarheid.

Net als met de militaire weerbaarheid ging het bij de economische weerbaarheid om zowel de situatie in Nederland, als in de koloniën. Volgens Polvliet lag de kracht van Nederland in zijn koloniaal bezit, wat het land onderscheidde van andere kleine staten als België, Griekenland of de Scandinavische landen. In de koloniën kon door het 'ondernemende jonge Holland' veel bereikt worden, aldus Polvliet.²⁴ Terwijl het voor veel jongelieden moeilijk bleek om in Nederland een bestaan op te bouwen, lagen zowel in de Oost, als in de West grote gebieden op exploitatie te wachten. Lichamelijke oefening moest de Nederlandse jeugd het lichaam, het karakter en het zelfvertrouwen bezorgen om deze gedurfde stap te zetten. Een idee dat eerder ook was bepleit door Muller Massis, die stelde dat lichamelijke oefening kon zorgen voor 'mannen van energie ... die reeds in hunne jeugd voor het leger opgeleid worden en naderhand rijp zijn de wereld in te gaan, nieuwe bronnen van welvaart op te sporen en de vaderlandsche handel en nijverheid uit te breiden.'²⁵ Een opvatting die was ingegeven door het eigenbeeld van Nederland als handeldrijvende natie. Nederland voerde ooit de wereldhandel aan en had nog altijd uitgebreide handelsbetrekkingen, beweerde Muller Massis.²⁶ Ontwikkeling van het lichaam kon deze handelspositie verbeteren. Een fysiek sterke bevolking stond namelijk hoger in aanzien bij andere volken, waardoor Nederland 'als handeldrijvend volk – en dat zijn wij immers in hooge mate – in veel betere omstandigheden komt', stelde Seyffardt.²⁷

Bij het streven naar weerbaarheid speelden daarnaast angsten mee over het leven in de moderne maatschappij. Één van de redenen waarom de Zuid-Afrikaanse Boeren zo tot de verbeelding spraken, was dat zij onaangetast leken door de nadelen van de moderne tijd. 'Die natuurkinderen zijn gevrijwaard voor lichamelijke verslapping, voor afstomping hunner zintuigen, voor de benadeeling van de gezondheid door het schoolzitten en voor de verwoesting van hun zenuwleven door het najagen van genot en het bedrijven van buitensporigheden, die in de geciviliseerde maatschappij bijna overal regel zijn', aldus Van Aken.²⁸ Als gevolg van de industrialisatie en urbanisatie leefde de Nederlandse bevolking niet meer het gezonde en 'natuurlijke' leven dat ze vroeger op

24 Polvliet, *Amsterdam in 1672*, 44.

25 C.M.J. Muller Massis, *Sport, gymnastiek en school. Beschouwingen* (Amsterdam, 1896) 48.

26 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 21, 59.

27 Seyffardt, 'Voorwoord', vi.

28 Van Aken, 'Volksweerbaarheid', 301.

het platteland hadden geleefd. De moderne stad werkte 'verwelijkend'²⁹ en had een zeer nadelige invloed op de fysieke gesteldheid en volksgezondheid, zo was de gedachte. Ziekten als tering, syfilis en kanker en ongewenst gedrag als incest, ontucht en dronkenschap waren volgens Polvliet, de 'geesels der heden-daagsche samenleving'.³⁰ Bovendien was het leven in de moderne stad sneller, complexer en veeleisender dan het eenvoudige leven op het platteland. Het moderne leven stelde aan veel mensen te hoge eisen, waardoor 'zenuwziekte' en 'zenuwzwakte' ontstonden en verspreid door het land psychiatrische inrichtingen moesten worden opgericht.³¹

Tegen deze gevaren van het urbane leven moest de Nederlandse bevolking zich teweer stellen. Lichamelijke oefeningen moest daarom zo 'natuurlijk' mogelijk van karakter zijn. Tussen sporters en gymnasten bestond grote strijd over wat dit betekende en wat de beste methodiek was om het lichaam tot ontwikkeling te brengen. Beide kampen beweerden zoveel mogelijk in overeenstemming met de natuur te handelen. Volgens Muller Massis waren sport en spel de geijkte wijzen van lichamelijke oefening. De mens zou hiertoe van nature geneigd zijn, in tegenstelling tot gymnastiek, dat 'kunstmatig' zou zijn. Bovendien vonden sport en spel in de frisse buitenlucht plaats, in tegenstelling tot gymnastiek, dat zich in stoffige lokalen afspeelde.³² De frisse, 'ozonrijke' buitenlucht werd ook door Van Dam van Isselt een opwekkende werking toegedicht.³³ Van Dam was eveneens een vurig pleitbezorger van de sport. Gymnastiekonderwijzers legden op hun beurt de nadruk op het natuurlijke karakter van gymnastische oefeningen. Volgens de Amsterdamse Gymnastiek Onderwijzersvereniging waren de lichamelijke oefeningen bij gymnastiek zoveel mogelijk ontleend aan de bewegingen in de natuur.³⁴ Maar, zo stelden zij, gymnastiek ging verder dan dat. Met alleen een 'natuurlijke' levenswijze kwam men er niet meer in de moderne maatschappij. Het moderne leven vroeg meer van het lichaam dan het 'natuurlijke' leven van vroeger. 'Andere tijden, andere eisen', en gymnastiek moest het lichaam hierop voorbereiden.³⁵

Verbonden aan de nadelige gevolgen van het moderne leven waren noties

29 Polvliet, *Amsterdam in 1672*, 47, Muller Massis, *Een weerbaar volk* 28 en *De Kampioen*, 2 maart 1900.

30 Polvliet, *Amsterdam in 1672*, 49, zie ook: G. Polvliet, 'Sociale en militaire vaardigheid', in: *Vragen des Tijds* 28, deel 2(1902) 57.

31 Polvliet, 'Sociale en militaire vaardigheid', 58.

32 C.M.J. Muller Massis, *Spel of Gymnastiek? Een woord n.a.v. de oprichting der vereniging "Volksweerbaarheid"* (Amsterdam, 1900) 21-24.

33 Van Dam van Isselt, *Volksopvoeding en Volksweerbaarheid*, 15, 20.

34 De Amsterdamsche Gymnastiek Onderwijzers Vereeniging, *De lichamelijke opvoeding in de school in verband met Volksweerbaarheid. Een woord naar aanleiding der brochure "spel of Gymnastiek?"* van C.M.J. Muller Massis (Amsterdam, 1900) 11.

35 Ibidem, 10.

Het wielrijderskorps der Amsterdamsche afdeeling van 'Volksweerbaarheid'.

over de toestand van het Nederlandse 'ras' en mogelijke fysieke degeneratie. In *De Kampioen* werd gesproken over de 'superieure raseigenschappen' die door eerdere generaties aan de dag waren gelegd en die 'wellicht in min of meer latenten vorm' nog altijd in het Nederlandse volk aanwezig waren. Eigenschappen die via lichamelijke oefeningen tot ontwikkeling moesten worden gebracht. 'Wij zijn nog altijd Hollanders!', schreef *De Kampioen*, maar lichamelijk verval lag op de loer.³⁶ Achterliggende gedachte was dat fysieke eigenschappen, ten goede of ten kwade, overerfbaar waren. 'Indien men de phsyieke ontwikkeling niet met kracht steunt, zal men zien gebeuren, dat wij in een of meer geslachten op den weg van achteruitgang geraken', waarschuwde Muller Massis.³⁷ Dit biologische en eugenetische denken zou zich in de eerste helft van de 20e eeuw verder ontwikkelen.

Weerbaarheid was ook verbonden met ideeën over natievorming. De lichamelijke vorming van het toekomstige geslacht moest volgens Polyliet leiden tot een karaktervolle, gelovige, gezonde en strijdvaardige natie. Van Aken meende dat gymnastiek moest resulteren in het herleven van het nationaliteitsgevoel en vergroting van het nationale zelfbewustzijn.³⁸ Het streven naar weerbaarheid vertelde iets over wat de Nederlandse natie was, of zou moeten zijn. Het ideale Nederland was in de ogen van de weerbaarheidspropagandisten een natie van

36 *De Kampioen*, 23 februari 1900.

37 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 27.

38 Van Aken, 'Volksweerbaarheid', 320.

weerbare, krachtige en zelfbewuste jongemannen, die aantoonde dat Nederland op het internationale toneel nog meetelde. Een natie die niet bestond uit Jan Salie's, maar uit Jan Kordaat's, aldus Seyffardt.³⁹ De koloniën speelden een belangrijke rol in dit nationale zelfbeeld. Volgens de weerbaarheidspropagandisten was Nederland nog altijd een grote koloniale mogendheid, de tweede koloniale mogendheid ter wereld zelfs, volgens Polvliet.⁴⁰ De internationale positie van Nederland moest behouden blijven of, beter nog, in haar oude glorie hersteld worden. Verhoging van de weerbaarheid moest de Gouden Eeuw doen herleven. Nederland zou dan internationaal gezien weer de plaats innemen die 'haar krachtens een glorieus verleden in zekeren zin toekomst', stelde Polvliet in een brochure die hij uitgaf samen met de artsen P.M. Heringa en M. Meijers.⁴¹

Constate in het denken over lichamelijke oefening en weerbaarheid was een visie op het leven in termen van strijd. 'Leven is en blijft strijden', aldus Polvliet.⁴² 'Zoals de mensch, leeft ook een volk slechts door strijd', meende Van Dam van Isselt.⁴³ 'De geheele geschiedenis der menschheid, ook die van ons eigen vaderland, is een strijd', wist Muller Massis.⁴⁴ Dergelijke sociaaldarwinistische retoriek had aan het eind van de 19e eeuw op tal van maatschappelijke terreinen ingang gevonden.⁴⁵ Volgens de weerbaarheidspropagandisten werd de strijd om het bestaan op militair en economisch vlak gevoerd, in Nederland en in de koloniën, en kwam zij ook tot uiting in de nadelige gevolgen van het moderne leven. Lichamelijke oefening moest het Nederlandse volk weerbaar maken voor deze bestaansstrijd.

Over de grens

Nederland was geenszins uniek in haar streven naar weerbaarheid en nationale kracht. In omringende landen werden sport en gymnastiek ook beschouwd als belangrijke instrumenten om een krachtige, energieke en zelfbewuste bevolking te creëren. In het opvoedingsmodel van de Britse elite *public schools*, zoals Eton, Rugby en Harrow, nam sport een zeer belangrijke plaats in. Op de kostscholen werd fysieke inspanning gezien als doeltreffend middel voor karaktervorming. Sport moest eigenschappen ontwikkelen als moed, teamgeest, samenwerkingsvermogen, leiderschap en gehoorzaamheid. Met name teamspelen als

39 Seyffardt, 'Voorwoord', vi.

40 Polvliet, 'Legervorming', 64, 247.

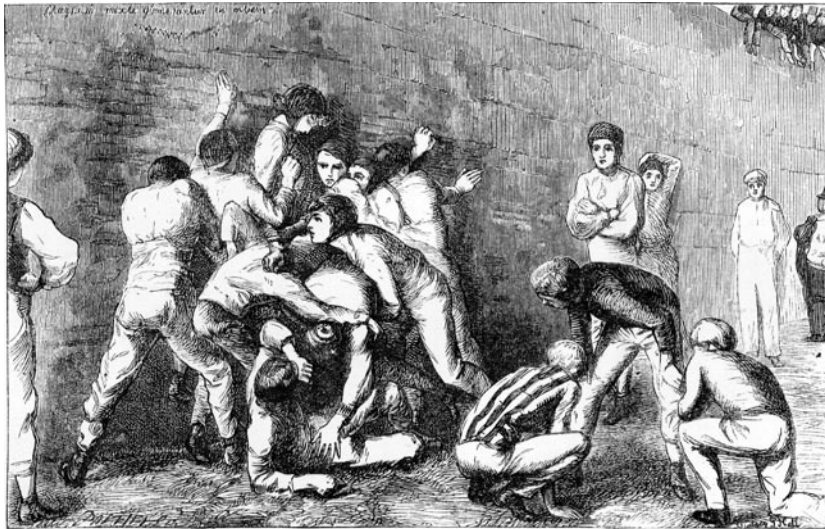
41 P.M. Heringa, M. Meijers en G. Polvliet, *Volksopvoeding en Volkskracht* (Amsterdam, 1901) 5.

42 Polvliet, 'Sociale en militaire vaardigheid', 72.

43 Van Dam van Isselt, *Volksopvoeding en Volksweerbaarheid*, 25.

44 Ibidem, 7.

45 Janneke van der Heide, *Darwin en de strijd om beschaving in Nederland 1859-1909* (Amsterdam, 2009) 14-15.

voetbal, rugby en cricket werden hiervoor zeer geschikt geacht en gingen in de loop van de 19e eeuw een steeds belangrijkere plaats innemen op de curricula van de *public schools*. De Brit J.A. Mangan deed uitgebreid onderzoek naar dit opvoedingsideaal, dat hij 'Athleticism' noemde.⁴⁶ Mangan stelt dat imperialisme, militarisme en atleticisme in het laatste kwart van de 19e eeuw 'een seculiere drie-eenheid' op de *public schools* gingen vormen. Sport werd ingezet om de toekomstige leiders en bestuurders van het Britse Empire op te leiden, die ook in de koloniën de Britse positie konden verdedigen en versterken. In die overzeese gebiedsdelen van het Empire werd sport tevens gebruikt als instrument om Britse waarden en gedragspatronen onder de lokale bevolking te verspreiden.

Het streven naar lichamelijke vorming en karaktervorming werd door Engelse pedagogen ook verbonden met religieuze opvattingen. In hun ogen moesten de kostscholen jongelieden opleiden die niet alleen gespierd, maar ook gelovig waren, zogenaamde 'muscular Christians'. Zij moesten hun fysiek sterke lichamen koppelen aan ridderlijk en deugdzaam gedrag en de bereidheid om zwakkeren in de samenleving te helpen.⁴⁷ Vanuit Groot-Brittannië verspreid-

46 J.A. Mangan, 'Athleticism: A Case Study of the Evolution of an Educational Ideology' in: Brian Simon en Ian Bradley (red.), *The Victorian Public School. Studies in the Development of an Educational Institution* (Bristol, 1975) 147-167, aldaar 147. Zie ook J.A. Mangan, *Athleticism in the Victorian and Edwardian Public School. The emergence and consolidation of an educational ideology* (Cambridge, 1981) en J.A. Mangan, *The Games Ethic and Imperialism. Aspects of the diffusion of an ideal* (Harmondsworth, 1986).

47 Hugh McLeod, 'The 'Sportsman' and the 'Muscular Christian'. Rival ideas in nineteenth-century England' in: Patrick Pasture, Jan Art & Thomas Buerman (red.), *Gender and Christianity in Modern Europe. Beyond the Feminization Thesis* (Leiden, 2012)

de dit ideaal zich over de Angelsaksische wereld. In de Verenigde Staten kwam het tot uiting in de belangrijke rol die sport op de hogescholen en universiteiten ging innemen en in de Y.M.C.A., die sport en religie expliciet met elkaar verbond.

Het Engelse opvoedingsmodel vormde een belangrijke inspiratiebron voor de Fransman Pierre de Coubertin (1863-1937), de oprichter van de moderne Olympische Spelen.⁴⁸ De Coubertin was op zoek naar middelen om Frankrijk te regenereren na de traumatische nederlaag in de oorlog met Duitsland van 1870-1871. Hij bewonderde Engeland, het Engelse opvoedingsmodel en de 'muscular Christians', en zag in de Britse sport één van de fundamenteën van de kracht en de macht van het Britse Empire. Naar analogie van de atletische educatie van de Britse kostscholen ontwikkelde hij zijn eigen pedagogie sportive, waarin hij fysieke vorming verbond met ideeën over karaktervorming en morele vorming. De pedagogie sportive moest volgens De Coubertin de grondslag vormen voor een nieuw Frans opvoedingssysteem. Bij de verantwoordelijke Franse ministeries bestond echter weinig enthousiasme voor zijn ideeën. Via het oprichten van de Olympische Beweging kon hij zijn idealen alsnog in praktijk brengen.

In Duitsland ontstond aan het begin van de 19e eeuw de turnbeweging. Ook hier speelde lichamelijke oefening een belangrijke rol als instrument voor de ontwikkeling van nationale kracht. Aanvankelijk waren de Turners een guerrillabeweging die begin 19e eeuw onder leiding van *Turnvater* Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852) de Napoleontische bezetters uit Duitsland probeerden te verdrijven.⁴⁹ Later ontwikkelden de Turners zich tot een romantisch-nationalistische beweging, die gymnastiek inzette om de Duitse volkskracht en het nationale gevoel te verhogen. In de Duitse turnbeweging zat het opvoedkundige idee van *Bildung* besloten. Leidende gedachte was dat turnen mensen zowel naar lichaam, als naar geest vormde. Lichamelijke oefening vormde het karakter, bracht levenskracht bij en verhoogde de volkskracht, zo was de gedachte. Het Duitse turnideaal en het Britse sportideaal verschilden in essentie niet wezenlijk van elkaar, maar vormden wel twee concurrerende systemen van lichaamsvoeding.

Dat de beweegpraktijken uit Engeland en Duitsland in Nederland werden overgenomen is bekend.⁵⁰ De Engelse sport en de Duitse gymnastiek deden aan

85-105, aldaar 95-97.

48 John MacAloon, *This Great Symbol. Pierre de Coubertin and the Origins of the Modern Olympic Games*, speciale uitgave van de *International Journal of the History of Sport* 23 (2006), 331-686, aldaar 400-401, 425-428.

49 Arnd Krüger, 'Germany' in: James Riordan en Arnd Krüger (red.), *European Cultures in Sport. Examining the Nations and Regions* (Bristol, 2003) 57-88, aldaar 67-68.

50 Zie Ruud Stokvis, *Strijd over Sport. organisatorische en ideologische ontwikkelingen* (Deventer, 1979) en Maarten van Bottenburg, *Verborgene Competitie. Over de uiteenlopende*

het begin van de 19e eeuw hun intrede in Nederland en verspreiden zich vervolgens langzaam, maar zeker onder de Nederlandse bevolking. Echter, de Nederlandse weerbaarheidspropagandisten adopteerden niet alleen de beweegpraktijken, maar namen ook kennis van de onderliggende pedagogische opvattingen met betrekking tot lichamelijke oefening en volkskracht. Van Dam van Isselt en Muller Massis staken de loftrumpet over het Britse opvoedingssysteem, terwijl de gymnastiekonderwijzers onder leiding van Van Aken de superioriteit van het Duitse systeem uiteenzetten. Beide kampen lieten zich bij de ontwikkeling van hun ideeën inspireren door deze voorbeelden uit het buitenland. Ook de opvattingen van De Coubertin waren zowel bij de gymnastiek liefhebbers, als bij de sportenthousiastelingen bekend en werden door de sporters gebruikt om hun punten kracht bij te zetten.

‘Weerbaarheid, in den zin van levensgereedheid’

Of het nu *Athleticism*, *Pedagogie Sportive* of *Bildung* door middel van *Turnen* werd genoemd, kern van de zaak was dat lichamelijke oefeningen werden gezien als belangrijk vormend instrument. Lichamelijke oefeningen moesten leiden tot een bevolking die bestond uit mannen met een gespierd, gestaald en gehard lichaam, gecombineerd met geestelijke eigenschappen als moed, wilskracht, besluitvaardigheid, ondernemingsgeest, zelfbeheersing en discipline. Een maakbaarheidsideaal dat begon in de opvoeding; ‘Volksweerbaarheid is volkskracht door volksopvoeding’, aldus Polvliet.⁵¹ Doel van de opvoeding was om de Nederlandse mannelijke jeugd gereed te maken voor een leven dat in het teken stond van strijd. Lichamelijke oefeningen moesten zorgen voor ‘weerbaarheid, in den zin van levensgereedheid’.⁵²

Weerbaarheid was zodoende in de eerste plaats een opvoedkundig vraagstuk. Onder de weerbaarheidspropagandisten bestond consensus over het feit dat de bestaande opvoeding veel te intellectualistisch van aard was. Het schoolonderwijs was bijna volledig gericht op de ontwikkeling van de hersenen, terwijl het lichaam zo goed als verwaarloosd werd, vonden zij. Nederland had echter geen behoefte aan boekengeleerden en wetenschappers, maar aan mannen die van aanpakken wisten. Deze werden gevormd door een opvoeding waarin lichamelijke oefeningen een belangrijke plaats innamen. Het vaak gestelde doel van een dergelijke opvoeding was een mens *sana in corpore sano*, een gezonde geest in een gezond lichaam. Weerbaarheid ging echter verder dan gezondheid alleen. Volgens Van Aken was het doel van het gymnastiekonderwijs ‘de vorming van de menselijke machine tot den hoogsten graad van

populariteit van sporten (Amsterdam, 1994).

51 Polvliet, *Amsterdam in 1672*, 40.

52 Polvliet, ‘Legervorming’, 230.

bruikbaarheid'.⁵³ Dat betekende voor hem niet alleen de afwezigheid van ziekte of krankzinnigheid, maar ook de ontwikkeling van lichamelijke en geestelijke kracht. Het ging om de vorming van een sterke, wilskrachtige en besluitvaardige geest, die van de ontwikkelde lichamelijke kracht 'te allen tijde het juiste en meest gewenschte gebruik kan maken'.⁵⁴ Weerbaarheid ging dus over bruikbaarheid. Volgens Van Dam was de mentale kant van de opvoeding van groot belang. Wilskracht was in zijn ogen doorslaggevend in de strijd om het bestaan. Zonder wilskracht kon geen enkele strijd gewonnen worden. 'Geen kracht zonder wil ... geen inspanning zonder wil ... de wil is het wezen van het zijn'.⁵⁵ Sport kon deze mentale kracht volgens Van Dam ontwikkelen.

Weerbaarheid als opvoedkundig ideaal was primair gericht op mannen. Weerbare mannen vormden de ruggengraat voor militaire en economische weerbaarheid. Vrouwen bleven echter niet geheel buiten beeld. Volgens Van Aken was de kracht van de natie mede afhankelijk van de gezondheid en 'opgeruimden zin' van het vrouwelijk deel van de bevolking.⁵⁶ Bovendien produceerden zwakke moeders geen krachtige zonen voor het vaderland, zo dacht hij. Volgens Polvliet hadden ook vrouwen te leiden onder de nadelen van het urbane leven. Om deze nadelen te bestrijden beschouwde hij gymnastiek en sport voor de Nederlandse vrouw dan ook niet langer 'onvrouwelijk'.⁵⁷

Waar de opvoeding in feite toe moest leiden was een mens *fervida in corpore lacertoso*, een ondernemende geest in een gespierd lichaam.⁵⁸ Deze frase is afkomstig van Pierre de Coubertin. De Coubertin vond dat het ideaal van mens *sana in corpore sano* de lading van zijn pédagogie sportive niet dekte. Hij meende dat mens *sana* een goede doelstelling was als het ging om volksgezondheid, maar het doel van moderne sport reikte verder. Dit was ook de mening van de arts M. Meijers, die de frase in Nederland introduceerde. De 'bestaansstrijd van de toekomst' eiste volgens Meijers meer dan een gezond hart en gezonde longen. De opvoeding moest in het teken staan van de ontwikkeling van de 'nationale energie'. 'De natie die dat het helderst inzielt en het ruimst toepast zal de grootste toekomst tegemoet gaan'.⁵⁹

Weerbaarheid als opvoedkundig ideaal, met lichamelijke oefeningen als grondslag, is het centrale onderwerp van mijn promotieonderzoek. Het gaat niet alleen om de studie van de fysieke activiteiten zelf, maar ook, en vooral om

53 Van Aken, 'Volksweerbaarheid', 304.

54 Ibidem.

55 Van Dam van Isselt, *Volksopvoeding en Volksweerbaarheid*, 23.

56 S. van Aken, *Lichaamsoefening en volksweerbaarheid* (Rotterdam, 1888) 23.

57 Polvliet, *Amsterdam in 1672*, 56.

58 Pierre de Coubertin, *Olympism. Selected Writings* (Lausanne, 2000) 212 en M. Meyers, *Athletiek voor de jeugd* [z.p. 1917] 12.

59 Meyers, *Athletiek voor de jeugd*, 39.

de betekenis die hieraan werd gegeven. Deze betekenis reikte verder dan de lijnen van het sportveld of de muren van de gymnastiekzaal. Sport en gymnastiek waren verbonden met militarisme, nationalisme, imperialisme, sociaaldarwinisme, moderniteit en religie en dienen als lens om grotere maatschappelijke en historische verschijnselen te bestuderen en analyseren. In het kader van dit onderzoek kan dan ook beter worden gesproken over bewegingscultuur dan over sport. Bewegingscultuur kan worden gedefinieerd als het geheel van sportieve lichaamsbewegingen en betekenisgevingen. Dit zijn zowel de bewegingspraktijken zelf, als de mentale wereld erachter, de codes, noties, oriëntaties, rituelen en symbolen die aan beweging betekenis gaven.⁶⁰ Hieronder vallen sport, gymnastiek en lichamelijke opvoeding, maar ook anderen vormen van sportieve beweging, zoals wandelen, fietsen, roeien, schaatsen, zwemmen en de padvinderij. In de periode tussen de Tweede Boerenoorlog en de Tweede Wereldoorlog was het streven naar weerbaarheid een belangrijke, en misschien wel dé belangrijkste, ideologische drijfveer achter deze sportieve beweging.

60 Marjet Derks 'De ondraaglijke lichtheid van de zweefmolen. Gymnastiek en bewegingscultuur, 1857-1928' in: Anna Aalten en Marjet Derks, *Op Spikes en Spitzen. Over sekse en lichamen in beweging* (Amsterdam, 1997) 13-52, aldaar 17.

Claire Weeda is als universitair docent Middeleeuwse Geschiedenis verbonden aan de opleiding Geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

‘Etnische spot rond 1200 in West-Europa’

Vanaf de twaalfde eeuw duiken er in de bronnen opeens talloze grappen op over West-Europese volkeren. Etnische stereotypen vliegen daarbij in de rondte. Studenten schrijven smalende epigrammen als: ‘De kennis van de Franken, het gezuip van de Engelsen, de domheid van de Bretons en het gepoeh van de Normandiërs groeien met de jaren.’¹ Deze uitbarsting van etnische spot heeft met een aantal ontwikkelingen te maken, zowel op intellectueel, politiek als sociaal vlak. Intellectueel werden studenten in het onderwijs aangemoedigd stereotypen te hanteren bij het smeden van verzen, brieven en romans.² Zo creëerde men herkenbaardere personages, was het devies. Bovendien waren de studenten gretige lezers van de klassieke satirische werken. Vanaf de late elfde eeuw gingen ze zelf anti-Roomse satire bedrijven, met aanvallen op de hebzucht en corruptie binnen de pauselijke curie.³ Ook medisch was er een voedingsbodem voor stereotypering, dankzij de aangewakkerde belangstelling voor

1 Dit is een typische Francofiele glosse in een dertiende-eeuws handschrift dat Évrard van Béthunes grammaticahandboek het *Graecismus*, bevat (Parijs, Bibliothèque Nationale MS. 18522 f. 149 col. 2). Zie B. Hauréau, *Notices et extraits de quelques manuscrits latins de la Bibliothèque Nationale*, 6 dln (Parijs, 1890-1893), vi: 124: ‘Francis scire, sitis Anglis, nescire Britannis, / Fastus Normannis crescit crescentibus annis.’ Zie ook Anne-Marie Bautier, ‘Peuples, provinces et villes dans la littérature proverbiale Latine du Moyen Age’, in : François Suard en Claude Buridant (red.), *Richesse du proverbe. Vol. 1 / Le proverbe au Moyen Age* (Lille, 1984), 1-22, alhier 9.

2 Claire Weeda, ‘Ethnic Stereotyping in Twelfth-Century Paris’, in: Meredith Cohen en Justine Firnhaber-Baker (red.), *Difference and Identity in Francia and Medieval France* (Farnham, 2010), 115-135.

3 Zie vooral Josef Benzinger, *Invectiva in Romam: Romkritik im Mittelalter vom 9. Bis zum 12. Jahrhundert* (Lübeck/Hamburg, 1968); Arpad P. Orbán, ‘De omgang met “het verleden” van Rome in de oudchristelijke en middeleeuwse Latijnse literatuur’, in: René E.V. Stuip en Cornelis Vellekoop (red.), *Omgang met het verleden* (Hilversum 2001), 63-90; Martha Bayless, *Parody in the Middle Ages: The Latin Tradition* (Ann Arbor, 1997).

de van oorsprong Griekse antieke klimaat- en humeurentheorie. Die stelden dat geografisch-klimatologische factoren de fysieke en mentale karaktereigenschappen van individuen en volkeren beïnvloedden. Zulke theorieën, die door vroegmiddeleeuwse Arabische geleerden verder waren ontwikkeld, kwamen vanaf de late elfde eeuw weer volop in omloop dankzij vertalingen van medische traktaten en encyclopedische teksten.⁴ Op politiek vlak was verder sprake van een toenemende bureaucratisering van het gezagsapparaat, nauwere afbakening van landsgrenzen en langzame uitbreiding van een centraal georganiseerde rechtspraak. Deze ontwikkelingen zullen mogelijk hebben bijgedragen aan een sterker etnisch besef.⁵ Tot slot moet de groeiende mobiliteit genoemd worden. Gezagsdragers, hovelingen, geestelijken, handelaren, pelgrims en ridders uit allerlei landen kwamen elkaar regelmatig tegen, op kruistocht, op weg naar Rome, in handelscentra of op de internationale scholen.⁶ Hier zal ik me richten op die laatste groep: de internationale studentengemeenschap. De centrale vraag daarbij is welke invloed etnische spottereien – als tekens van een groeiend etnisch bewustzijn – hadden op groepsbesef en identiteit in de stedelijke studentencentra. Droegen deze uitingen van spot bij aan uitsluiting van de ander, of zorgden ze uiteindelijk – ondanks hun soms ronduit beledigende karakter – toch voor een grotere sociale cohesie?

Hiervoor moeten we eerst kort te rade gaan bij wat sociologen en antropologen over sociale relaties, identiteit en de rol van humor zeggen. Het is daarbij van belang aan te stippen dat zij ervan uitgaan dat identiteit 'relatie-neel' is. Zo stelt Thomas Hylland Eriksen in *Ethnicity and Nationalism* dat etnische identiteit – de perceptie van het hebben van een gezamenlijke, specifieke cultuur, afkomst, verleden en territorium – mede tot stand komt door de eigen groep met de ander te vergelijken en zich ertegen af te zetten. Volgens Eriksen ontstaan etnische categorieën door contact, waarbij men groepsidentiteiten vormgeeft in relatie tot wat de leden *niet* zijn.⁷ Dit gebeurt door systematisch onderscheid te maken tussen de *in-* en *outgroup*, wij en zij, en daarbij stereotiepe labels op de ander te plakken.⁸ Vaak zal een etnische groep daarin zijn eigen

4 Zie Miriam Eliav-Feldon, Benjamin Isaac en Joseph Ziegler (red.), *The Origins of Racism in the West* (Cambridge, 2009).

5 Zie bijvoorbeeld Robert Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350* (London, herdr. 1994) en vooral de reeks artikelen van Robert Rees Davies in *Transactions of the Royal Historical Society*, verschenen tussen 1994 en 1997. Voor meer literatuurverwijzingen zie Claire Weeda, 'Ethnic Identification and Stereotypes in Later Medieval Western Europe', *History Compass* 12/7 (2014), 586-606.

6 Zie Ludwig Schmugge, 'Über "nationale" Vorurteile im Mittelalter', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 38 (1982), 439-459.

7 Thomas H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives* (Londen, 2002), 10.

8 Ibidem, 19, 23-4.

cultuur en normatieve regels als maatgevend ervaren. Hierbij kan denigrerende humor een rol spelen.

Humor kent meerdere uitingen en functies. Zij kan, zoals Henri Bergson stelde, een gedeelde ervaring oproepen, die somatisch tot uitdrukking komt in de lach.⁹ Denigrerende humor voedt zich met percepties van menselijk gedrag en karakter vanuit een ethisch-normatief perspectief. Etnische spot wijst de ander na als (moreel) inferieur, en kan als zodanig als een daad van agressie gezien worden. Een lachsalvo ten koste van de ander – de gedeelde ervaring van samen lachen – kan dan ook scherpe tegenstellingen creëren binnen een multi-etnische context, tussen wij en zij. Maar plagende spot kan ook menselijke tekortkomingen aanwijzen en sociaal gedrag corrigeren.¹⁰ Zij kan ook als een vorm van spel orde aanbrengen in sociale relaties, als een *gedisciplineerde* verbale uiting van agressie.¹¹ De lach functioneert ook als uitlaatklep bij het terechtwijzen, als een somatische reactie op schaamte. Zij kan zelfs empathie voor de ander en intimiteit oproepen. Geritualiseerde beledigingen – die agressie in een gestructureerde context toelaten – kunnen dan ook als een geleide functioneren voor agressie en spanningen wegnemen.¹² In dit opzicht kan humor ook grote, inclusievere gemeenschappen creëren.

Nu behoorde middeleeuwse etnische spot deels tot een literair genre. In de contemporaine literatuur draaide het daarbij vaak om het uitdragen van een morele boodschap, om de terechtwijzing.¹³ Twaalfde-eeuwse kritiek richtte zich dan ook op corruptie binnen de Kerk en hypocrisie in de kloosters. In feite konden alle standen het mikpunt van spotternij zijn.¹⁴ Daarbij moeten

9 Henri Bergson, *Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic* (Londen, 1935), 3-8; Albrecht Classen (ed.) *Laughter in the Middle Ages and Early Modern Times: Epistemology of a Fundamental Human Behavior, its Meaning, and Consequences* (Berlijn/New York, 2010), 1-141; Jacques le Goff, 'Laughter in the Middle Ages', in: Jan N. Bremmer en Herman W. Roodenburg (red.), *A Cultural History of Humour: From Antiquity to the Present Day* (Cambridge, 1997), 40-53, alhier 40.

10 Nicolino Applauso, *Curses and Laughter: The Ethics of Political Inveective in the Comic Poetry of High and Late Medieval Italy* (onuitgegeven dissertatie, University of Oregon, 2010), 1-11. Zie ook Jean-Claude Schmitt, 'Les images de l'invective', in: É. Beaumatin en M. Garcia (red.), *L'invective au Moyen Âge: France, Espagne, Italie: actes du Colloque L'invective au Moyen Âge, Paris, 4-6 février 1993* (Parijs, 1994), 11-20, alhier 11-14.

11 Cf. Johan Huizinga, *Homo Ludens: A Study in the Play-Element in Culture* (Boston, 1955), 10, 65; Lawrence W. Levine, *Black Culture and Black Consciousness: Afro-American Folk Thought from Slavery to Freedom* (New York, 1977), 348.

12 Levine, *Black Culture and Black Consciousness*, 320-321, 344-358.

13 Vincent Gillespie, 'The Study of Classical Authors from the Twelfth Century to c. 1450', in: Alistair Minnis en Ian Johnson (red.), *The Cambridge History of Literary Criticism, vol. 2: The Middle Ages* (Cambridge, 2005), 225-226.

14 Zie Ronald E. Pepin, *Literature of Satire in the Twelfth Century: A Neglected Medi-*

we in gedachten houden dat poëzie dikwijls hardop werd voorgelezen. Daarmee was zij geknipt voor het leveren van commentaar in de politieke en sociale arena en kon zij sociale relaties mede reguleren. Middeleeuwse studenten kregen dan ook de instructie spot te gebruiken in een *disputatio* (academische discussie in dialoogvorm), en diplomaten in hun brievenkunst.¹⁵ Literaire uitingen van etnische spot zijn bijvoorbeeld de laatmiddeleeuwse ‘passies’ van etnische groepen, onder wie van de Schotten, de Fransen na de Slag bij Kortrijk, en de joden van Praag.¹⁶ Behalve als literair middel gebruikte men beschimpingen in publieke ruimtes om iemands reputatie te vermorzelen en uit de gemeenschap te verbannen.¹⁷

Dronkenlappen, snoevers en verkrachters

Nu gaan we kijken naar enkele voorbeelden van etnische spot binnen de multi-etnische arena van het onderwijs. De opkomst van universiteiten vanaf de vroege twaalfde eeuw was heel belangrijk voor de vorming van etnische identiteiten, omdat deze nieuwe centra van kennis internationale brandpunten waren waar mannen van diverse herkomst samenleefden. Soms woonden de studenten in speciale huizen gesticht door hun landgenoten, en organiseerden ze zich in gildes losjes ingedeeld op grond van etniciteit (zogenheten *nationes*), met hun eigen festivals en heiligen.¹⁸ Hier vinden we dan ook voldoende voorbeelden van etnische scheldpartijen. Een beroemd voorbeeld betreft Franse bisschop Jacques de Vitry's (circa 1170-1240) passage over elkaar beschimpende en op de vuist gaande studenten in Parijs. Volgens deze bisschop leidden wederzijdse afgunst, strijd en minachting tot verbale en fysieke knokpartijen tussen de studenten onderling. Ze maakten de Engelsen uit voor dronkenlappen; de Fransen voor arrogant, zwak, verwijfd; de Normandiërs voor ijdele snoevers, de

eval Genre (New York, 1988), 1-29; Rodney M. Thomson, 'The Origins of Latin Satire in Twelfth Century Europe', *Mittelalterliches Jahrbuch* 13 (1978), 73-83; A.G. Rigg, 'Satire', in: F.A.C. Mantello en A.G. Rigg (red.), *Medieval Latin: An Introduction and Bibliographical Guide* (Washington D.C., 1999), 562-568.

¹⁵ Pepin, *Literature of Satire*, 18.

¹⁶ Voorbeelden in Paul Lehmann, *Parodistische Texte: Beispiele zur Lateinischen Parodie im Mittelalter* (München, 1923), en Bayless, *Parody in the Middle Ages*.

¹⁷ Applauso, *Curses and Laughter*, 95-96.

¹⁸ Zie Stephen C. Ferruolo, *The Origins of the University: The Schools of Paris and their Critics 1100-1215* (Stanford University Press, 1985); Walter Rüegg en Hilde de Ridder-Symoens (red.), *A History of the University in Europe*, 4 dln (Cambridge, 1992), 1; en Gordon Leff, *Paris and Oxford Universities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: An Institutional and Intellectual History* (New York, 1968). De organisatie van de *nationes* wordt uitvoerig behandeld in Pearl Kibre, *The Nations in the Medieval Universities* (Cambridge, Mass., 1948) en Gray Cowan Boyce, *The English-German Nation in the University of Paris During the Middle Ages* (Brugge, 1927).

Brabanders voor verkrachters, en de Vlamingen voor rijke, vraatzuchtige, boterzachte types.¹⁹ Veel van zulke etnische sneren verwijzen naar hoofdzonden (hoogmoed, hebzucht), eet- of drinkgewoonten en in sommige gevallen politieke omstandigheden (de Bretonse hoop op de herrijzenis van koning Artur).²⁰ Ook de eigenaardige plaagstoot dat de Engelsen staartdragers zijn, duikt op.²¹ In talloze bronnen uit het milieu van de geestelijkheid komen we zulke stereotypen tegen. Zelfs de Fransen – die zichzelf in deze periode prijzen als Gods uitverkoren, hoofse strijders en Parijs bestempelen als het centrum van geleerdheid – noemt men arrogant, veranderlijk en wuft, en niet bepaald dapper.²² Ook de Normandiërs zijn, alhoewel hoofds, hovaardig en wreed.²³ De Bretons

19 Jacques de Vitry, *The Historia Occidentalis of Jacques de Vitry: A Critical Edition*, red. Hinnebusch, *Spicilegium Friburgense* 17 (Fribourg, 1972), 92. De volledige passage luidt: '...anglicos potatores et caudatos affirmantes, francigenas superbos, molles et muliebriter compositos asserentes, tueticos furibundos et in conviviis suis obscenos dicebant, normanos autem inanes et gloriosos, pictavos proditores et fortune amicos. Hos autem qui de Burgundia errant brutos et stultos reputabant. Britones autem, leves et vagos iudicantes, Arturi mortem frequenter eis obiciebant. Lombardos avaros, malitiosos et imbelles; romanos seditiosos, violentos et manus rodentes; siculos tyrannos et crudeles; brabantios viros sanguinum, incendiarios, rutarios et raptos; flandrenses superfluos, prodigos, comessationibus deditos, et more butyri molles et remissos, appellabant. Et propter huiusmodi convitia, de verbis frequenter ad verba procedebant.'

20 Voor de mythe dat Artur zou terugkeren, ook wel bekend als de Bretonse hoop, zie vooral Siân Echard, *Arthurian Narrative in the Latin Tradition* (Cambridge, 1998), 68-106; Rosemary Morris, 'King Arthur and the growth of French nationalism', in: Gillian Jondorf en D.N. Dumville (red.), *France and the British Isles in the Middle Ages and Renaissance: Essays by Members of Girton College, Cambridge, in Memory of Ruth Morgan* (Woodbridge, 1991), 115-129; en Mildred Leake Day, 'The Letter from King Arthur to Henry II: Political Use of the Arthurian Legend in *Draco Normannicus*', in: Glyn S. Burgess, Robert A. Taylor en Aland David Deyrmond (red.), *The Spirit of the Court: Selected Proceedings of the Fourth Congress of the International Courtly Literature Society* (Woodbridge, 1985), 153-157.

21 Zie voor een uitleg en andere bronnen George Neilson, 'Caudatus Anglicus: a Medieval Slander', in: *Transactions of the Glasgow Archaeological Society, new series*, 2 (1896); Diederik T. Enklaar, *De gestaarte Engelsman* (Amsterdam, 1955); Lilian M.C. Randall, 'A Medieval Slander', *The Art Bulletin* 42/1 (1960), 25-38; Peter Scott Brown, 'Scoundrels and Scurrilities at St-Pierre de Sévignac', in: Meredith Cohen en Justine Firnhaber-Baker (red.), *Difference and Identity in Francia and Medieval France* (Farnham, 2010), 197-226, alhier 217.

22 Zie Bautier, 'Peuples, provinces', 10.

23 Zie Cassandra Potts, 'Atque unum ex diversis gentibus populum effecit: Historical Tradition and the Norman Identity', *Anglo-Norman Studies: Proceedings of the Battle Conference 1995* 18 (1996), 139-152, alhier 144-145, voor de interpretatie dat de Normandiërs misschien probeerden hiermee hun strijdkrachtige Viking-identiteit te handhaven in het licht van verwijten dat ze te veel 'verfranst' waren.

zijn dom, de Vlamingen rijk maar praatziek en de Engelsen intelligent, vrolijk en grappig, maar ook lafbekken en verraderlijke slangen, die steenkolen-Frans spreken.

Ik geef nog een vroeg voorbeeld uit een Engels handschrift uit de late twaalfde eeuw. Het bevat een omvangrijke verzameling seculiere Latijnse poëzie, veelal geschreven door Anglo-Normandische of Noord-Franse geestelijken, onder wie Serlo van Wilton, Hildebert van Le Mans, alsook anonieme, zogeheten goliardische verzen en verscheidene spreekwoorden.²⁴ Tot twee keer toe heeft de kopiist in de marge spottende opmerkingen over etnische groepen gekrabbeld. Mogelijk is de protagonist in dit vers een Engelse student in Parijs die zijn gedachten de vrije loop laat:

De Fransen, zie ik, zijn lichtzinnig, ze brallen
Over hun rijke kennis, als ze dan studeren.
De Bretons staan klaar voor de strijd,
Maar hun Artur komt nooit opdagen.
De Normandiërs knippen hun haar kort,
Zijn welsprekend, als hun geboortegrond dat duldt.
De Engelse adel stuurt me blonde pupillen,
Die sterk glimmen vanwege Albinus.²⁵
De Teutonen zijn amper katholiek, en niemands vriend:
Als ze je groeten, pas op, ze zijn de vijand!²⁶

Hier herhaalt de anonieme auteur bekende grappen en snauwen en spaart daarbij niemand. Sommige sneren zijn in een bredere context te plaatsen. Het verwijt dat de Teutonen amper katholiek zijn, was ook op de inwoners van

24 William D. Macray, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars nona codices a viro clarissimo Kenelm Digby, Eq. Aur., anno 1634 donatos, complectens: adiecto indice nominum et rerum* (Oxford, 1883), herdruk met corrigenda door R. W. Hunt en A. G. Watson (Oxford, 1999), 26-27.

25 Hiermee wordt bedoeld dat de Engelse zilveren muntstukken naar Rome sturen om kostbare relieken te kopen. Het is een speling op de corruptie binnen de Roomse curie.

26 In Oxford, Bodleian Library, MS Digby 53 f. 17: 'Instabiles Galli mihi sunt, predivite vena / Freti, si studium perpetuare queant. / Sunt mihi succinti Britones ad iurgia, quorum / Arturus numquam perveniendo venit. / Sunt castigati Normanni crine, faceti / Verbis, natalis si patiatur humus. / Anglica nobilitas flavos mihi legat alumnos, / Quos facit Albinus preradiare comes. / Theutonici vix catholici, nullius amici: / Quando dicit Ave, sicut ab hoste cave!'

de Elzas en Westfalen gericht.²⁷ En men waarschuwde ook dat je op je hoede moest blijven voor Engelse staartdragers of vrouwen.²⁸ Kopiisten konden de snauwen dus aanpassen naar believen. Veel beschimpingen komen we daarbij in een rijke hoeveelheid bronnen tegen. Opmerkingen over Bretonse domheid duiken bijvoorbeeld op in zowel Latijnse als volkstalige bronnen, en in uitdrukkingen als 'Een dikke kip noch een wijze Breton'.²⁹ Gelet op de brede verspreiding van zulke opmerkingen, in Latijnse epigrammen, historiografie en volkstalige literatuur, lijkt het erop dat de geestelijkheid zulke stereotypen aanwendde zowel aan de universiteiten als het hof. Bretonse domheid, bijvoorbeeld, zette men aan het hof ook in om Bretonse claims op politieke onafhankelijkheid te bespotten. De grabbelton aan stereotypen bleef dan ook populair gedurende de late Middeleeuwen. Zo werd in de dertiende eeuw een uitvoerige catalogus van etnische stereotypen opgesteld in het Duitse rijk, waarvan talloze varianten opduiken in de late Middeleeuwen.³⁰ Om nog één voorbeeld te noemen: in een waarschijnlijk vijftiende-eeuws Duits vers, dat de goliardische traditie van de vaganten ademt, klaagt een rondreizende klerk over Vlaamse boter, Boheems gezuip en bedrieglijke Hongaren.³¹

Naamspelingen

Nu gaan we iets dieper in op de werking van spot. De drukte en het rumoer van de scholen en hoven, waar mannen van diverse etnische pluimage bijeenkwamen, creëerden een podium waar etnische identiteiten scherpe randjes konden krijgen. Sommige grappen lijken nog onschuldig, andere zijn snoei-

27 In het vijftiende-eeuwse handschrift Berlin Lat. Fol. 49, zijn de mensen uit de Elzas streek amper katholiek. Zie W. Wattenbach, 'Aus einer Humanistenhandschrift', *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 8 (1843), 823. Zie ook *Carminum proverbialium* (Bazel, 1576) 69, voor de inwoners van Westfalen.

28 Hans Walther, 'Scherz und Ernst in der Völker- und Stämme- Charakteristik mittel-lateinischer Verse', *Archiv für Kulturgeschichte* 41 (1959), 163-301, alhier nr. 15.

29 Joseph de Morawski (red.), *Proverbes français: antérieurs au XVe siècle* (Parijs, 1925), 1340: 'Ne gras porci ne sage Breton.' En in André Wilmart, 'Le florilège de Saint-Gatien. Contribution à l'étude des poèmes d'Hildebert et de Marbode', *Revue Bénédictine* 48 (1936), 3-40, alhier 32: 'Nec pinguis pullus, Brito nec sapiens erit ullus.' Voor verdere analyse, zie Claire Weeda, 'Images of Ethnicity in Later Medieval Europe', (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 2012), hoofdstuk 6.

30 Thomas Haye, 'Deutschland und die deutschen Lande im Spiegel einer lateinischen Spruchsammlung', *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 131/2 (2009), 308-317, alhier 309.

31 'Quo miser exul venio turbine perfusus?', afgedrukt in Paul Lehmann (red.), *Mitteilungen aus Handschriften*, 9 dln (München, 1929-1950), 1: 28; cf. Walther, 'Scherz', nr. 143.

harde aanvallen. Dit geldt vooral voor aanvallen op etnische namen, die opduiken in zowel glossen als in bijvoorbeeld handboeken voor retorica en strijdgedichten. Uit deze bronnen rijst een beeld op van bijtende spot, soms gepaard met ironie. Dit is gerelateerd aan de sterke betekenis van eigennamen voor iemands zelfbeeld en identiteit, ook als het volkeren betreft. Het is als een label dat geplakt wordt op de groep waartoe men behoort en met wie men zich identificeert. Een naam is iets waarmee men immers voortdurend wordt aangesproken. Daar komt bij dat in de Middeleeuwen men, zoals Isidorus van Sevilla al in de zesde eeuw leerde, de etymologie van een naam beschouwde als een afspiegeling van de essentie van een persoon of ding.³² Woordspelingen op individuele of groepsnamen zijn dus potentieel een effectief instrument om iemand te bespotten en te vernederen. Zij kunnen iemand diep raken, als een aanval op het hart van iemands identiteit.

Nu verklaarde men de namen van etnische groepen soms etymologisch door te verwijzen naar een zogenaamde stamvader, vaak van Trojaanse afkomst. In zijn vroeg twaalfde-eeuwse *Geschiedenis van de Britse koningen* gunde Geofrey van Monmouth de Britten bijvoorbeeld een Trojaanse voorouder via de lijn van Brutus, kleinzoon van Ascanius.³³ In de schimpdichten was het vervolgens een kleine stap om hierop in te spelen en de Britten bruten te noemen. Een variatie op de bekende aanval op de Bretonse domheid komt uit de koker van Willem van Newburgh (c. 1136-c. 1198). Hij schreef dat de naam Brutus afgeleid is van domheid, wat verklaarde waarom ze zo goedgelovig waren en Geofrey van Monmouth's leugens in de *Geschiedenis van de Britse koningen* voor zoete koek namen.³⁴

De glossen bij Évrard van Béthune's *Graecismus* wemelen van de etnische naamgrappen, met name in reactie op Franse aartsdiaken Marbod van Renne's passage over de superioriteit van de inwoners van Anjou.³⁵ Algemeen gesproken zijn de glossen in de *Graecismus* Francofiel en roemen ze Frankrijks overmacht in oorlogvoering en kennis.³⁶ De passage over de inwoners van Anjou wordt echter becommentarieerd bij monde van een 'gewone man', die uitlegt dat 'astin steden betekent en anda poep, vandaar dat ze Angevingers heetten'.³⁷

32 Marc Reydellet (red. en vert.), *Isidore Hispalensis, Etymologiae, Livres IX: Les langues et les groupes sociaux*, Les Belles Lettres (Parijs, 1984)..

33 Halvdan Koht, 'The Dawn of Nationalism in Europe', *The American Historical Review* 52/2 (1947), 265-280, alhier 270-271. Nennius was de eerste die de Britten een Trojaanse afkomst toedichtte.

34 Ibidem, 272.

35 Évrard of Béthune, *Graecismus* III vs. 10, red. Ioh. Wrobel (Bratislava, 1887), viii.

36 Het manuscript, BN Latin 15133, wordt besproken in Hauréau, *Notices et extraits*, IV: 280-289.

37 Évrard of Béthune, *Graecismus* VIII vs. 28-29: 'Ut mediastinus probat, astin denotat urbem, / Andaque stercus, ab hinc dicitur Andegavis.'

En er zijn vroege aanwijzingen dat diezelfde Latijnse woordspeling ook in een politieke context voorkomt. In een vers, hier in het Latijn weergegeven, ziet men het motief *nomen est omen* in volle glorie:

Sicut Pictavis nomen trahit ex ave picta,
Sic est Andegavis volucris de stercore dicta.
Stercus avis sonat Andegavis: de stercore nomen
Urbs tua contraxit, quia sic tibi contulit omen.³⁸

Volgens Wilhelm Wattenbach verwijst dit gedicht naar de pauselijke verkiezing van 1130, toen Poitiers en Anjou de twee rivaliserende kampen steunden van pausen Anacletus en Innocentius II.³⁹ Het is lastig vast te stellen of deze verbale aanval een al bestaande woordspeling op de naam van de Angevingers echoot. Hetzelfde beeld komt voor in een andere glosse bij Évrard of Béthune's *Graecismus*, waar expliciet staat dat de stad Anjou op een fundering van vogelpoep is gebouwd.⁴⁰ In reactie richt een andere glosse zich direct op de etymologie van Poitou en Anjou:

Net als Poitevin van 'geverfde vogel' komt,
Zo is Anjou afgeleid van vogelpoep.
Net als een geverfde vogel de waarheid niet representeert,
Zo willen de mensen hier woorden altijd met onwaarheden
omkleden.⁴¹

38 W. Wattenbach, 'Mittheilungen aus Handschriften', *Neues Archiv* 8 (1883) 191-193, uit een dertiende-eeuws handschrift (MS Vienna 840 f. 63). Iets verderop legt het handschrift expliciet uit dat *anda* in het Grieks poep betekent: 'Stercus et andec [anda?] idem dixerunt significare / Qui crecas [Grecas?] voces studuerunt notificare.'

39 De auteur van dit vers was een aanhanger van Anacletus en graaf Willem VIII of Poitiers, die bisschop Willem van Poitiers, aanhanger van Innocentius II, uit de stad had verdreven. Bisschop Ulger van Anjou was ook een aanhanger van Innocentius II.

40 Évrard of Béthune, *Graecismus* VIII 29: 'Anda graece est sterco latine et inde Andegavis et est nomen civitatis et derivatur a sterco avium, qui ubi invenerunt sterco avium ibi fundaverunt civitatem.' Cf. Bautier, 'Peuples, provinces', 13-14, noten 71-72.

41 Het manuscript, BN Latin 15133, wordt besproken in Hauréau, *Notices et extraits*, IV: 280-289, alhier 284: 'Sicut Pictavis nomen trahit ex ave picta, / Sic est Andegavis avium de stercore dicta. / Sicut avis picta verum non denotat esse, / Sic gens hinc dicta falsis vult semper inesse.' In MS BN Latin 8427 staat: 'Andaque, sterco ab hinc, dicitur Andegavis'; cf. Walther, 'Scherz', nr. 160. Het Florilegium van St Gatien bevat slechts de eerste twee regels, in een iets andere versie: 'Sicut Pictavis nomen trahit ex ave picta, / Sic est Andegavis

In dit geval richt men de pijlen op de 'essentie' van Anjou door middel van etymologie.

Nu kan het bij zulke aanvallen om onschuldige porren gaan van gekshe-rende geestelijken. Toch was de algemene tendens om etnische identitei-ten scherp te bespotten en daarbij ook het geloof van volkeren aan te vallen. Een andere glosse etymologiseert bijvoorbeeld dat 'de Allebroges van *allos*, i.e. vreemd, en *broge*, geloof, komt, alsof aan geloof vreemd. Het is zeker zo dat mannen uit Bourgondië verraders zijn.'⁴² Vooral van volkeren in noord en oostelijk Europa, de Duitsers en de Engelsen, trok men het geloof in twijfel. Een hele batterij spreekwoorden waarschuwt dat men op zijn hoede moet zijn bij het begroeten van een Duitser of Engelsman, aangezien ze amper katholiek zijn, of in het geval van de Engelsen, onbetrouwbaar.⁴³ Een ander, geregeld terugke-rend motief betreft de gestaarte Engelsman (*Anglus caudatus*), die in de dertien-de eeuw evolueerde tot het beeld van de eieren uitbroedende Engelsman.⁴⁴ In deze periode wordt de naam van de Engelsen in één adem genoemd met perfiditeit, dronkenschap, en dierenstaarten. In een glosse op Alexander Neckam's *Over instrumenten*, verschuift de aanval van de Angevingers naar de Engelsen: 'Anglia, dat wil zeggen *Anglicus*, komt van *anda*, dat betekent poep, of van *angue*, omdat het als een slang met zijn staart bijt, or van *angulo*, of *angelus*.'⁴⁵ De etymologie van de Engelse naam verbindt men hier met defecatie, de boze slang voor de zondeval, alsook met traditionele verwijzingen die Angli herleiden tot engelen of *angulus*, een (uit)hoek. Sommige beledigingen trekken de waarachtigheid van het religieuze geloof van de Engelsen direct in twijfel. Ook plaat-sen ze vraagtekens bij de menselijkheid en uitverkorenheid van de Engelsen.

In het onderwijs konden etnische stereotypen ook groepstrots aanwakke-ren. We hebben aanwijzingen dat studenten etnische verzen hardop scandeer-den aan de kathedraalschool van Angers. In een onderwijstraktaat over de reto-rica opgesteld door Marbod van Rennes, *De ornamentis verborum*, in een discus-

volucris de stercore dicta'; cf. Wilmart, 'Le florilège de Saint-Gatien', 28. Hetzelfde manus-cript (op p. 32) bevat ook een positief vers over Poitou: 'Pictavis aurea, Gloria terrea, terra quietis, / utilis aere, clarior ethere, plena poetis.' Cf. Walther, 'Scherz', nr. 128; Bautier, 'Peuples, provinces', 13.

42 Hauréau, *Notices et extraits*, iv: 284: 'Allobroga dicitur ab allos, quod est alienum, et broge, fides, quasi alienus a fide. Scilicet homo de Burgundia, id est proditor.'

43 Walther, 'Scherz', nr. 7, 15, 178.

44 Zie Scott Brown, 'Scoundrels and Scurrilities', 217.

45 Hauréau, *Notices et extraits*, iii: 203-204: 'Anglia, inde Anglicus, ab ande, quod est stercus, vel ab *angue*, quia pungit cum cauda sicut anguis, vel ab *angulo*, vel ab *ange-lus*.' Volgens Hauréau dateert het manuscript uit de eerste helft van de dertiende eeuw, en was de glossator waarschijnlijk van Franse origine. Zie ook Charles-Victor Langlois, 'Les Anglais du Moyen Âge d'après les sources francaises', *Revue historique* 52/2 (1893), 298-315, alhier 309.

sie over de ‘*complexio*’ (later overgenomen door Évrard of Béthune in zijn school grammatica the *Graecismus*), prijst Marbod de superioriteit van de Angevingers drie keer op rij. De *complexio*, een herhaling van eerste en laatste woorden in opeenvolgende zinnen, lijkt opzettelijk gemunt op sentimenten van eigentrots, controle, en erbij-horen onder de pupillen. Het is niet moeilijk voor te stellen hoe de docent elke zin voorlegde aan de klas, in de vorm van een vraag, waarop de leerlingen terug scandeerden als ware het een militaire exercitie:

Wie vecht er dapper? De Angevingers.
 Wie verslaat de vijand? De Angevingers.
 Wie spaart de overwonnenen? De Angevingers.
 Kwaadaardigheid gaat niet op voor de geweldige Angevingers!⁴⁶

Aldus konden etnische stereotypen in het klaslokaal identiteitsgevoelens versterken. We kunnen dan ook stellen dat het internationale milieu van geestelijken die etnische schimpschriften schreven, tegelijk meedeed als onderhevig was aan processen van identiteitsvorming. Daarbij kon spot zeker vijandigheid onder studenten oproepen. Maar etnische spot, die lachsalvo’s en hoon teweegbracht, kon ook de sociaal-culturele spanningen verlichten binnen de internationale gemeenschap. Zoals hierboven aangestipt, konden schimpschriften ook dienen als een uitlaatklep voor hinderlijke emoties en op speelse wijze orde aanbrengen in sociale relaties. In zijn twaalfde-eeuwse beschrijving van Londen schrijft Willem FitzStephen dat bij schimpscheuten, ‘de toehoorders, klaar om van de grap te genieten, hun neuzen opkrulden terwijl ze schaterlachten ter applaus’.⁴⁷ Dit roept de vraag op hoe zulke aanvallen ook functioneerden als ‘agressief spel’, dat sociale spanningen verlichtte en orde creëerde

46 Marbod of Rennes, ‘De ornamentis verborum’, *Opera omnia*, red. J.J. Bourassé (Paris, 1854), 1688: ‘Qui sunt qui pugnant audaciter? Andegavenses. / Qui sunt qui superant inimicos? Andegavenses. / Qui sunt qui parcunt superatis? Andegavenses. / Egregios igitur livor neget Andegavenses.’ Zie ook Évrard of Béthune, *Graecismus* III vs. 10, die deze regels herhaalt. Cf. Bautier, ‘Peuples, provinces’, 13.

47 William FitzStephen, *Descriptio Nobilissimi Civitatis Londoniae xi, Munimenta Gildhallæ Londoniensis: Liber albus, Liber custumarum, et Liber Horn*, red. Henry Thomas Riley, 3 dln (Londen, 1860), II: 6: ‘Pueri diversarum scholarum inter se versibus conrixantur, aut de principiis artis grammaticae, aut de regulis praeteritorum vel futurorum contendunt. Sunt alii qui in epigrammatibus, rhythmis, et metris, utuntur vetere illa triviali dicacitate; licentia Fescennina socios, suppressis nominibus, liberius lacerant; loedorias jaculantur et scommata; salisbus Socraticis sociorum, vel forte majorum, vitia tangunt; ne mordacius dente rodant procaciori, audacioribus convitiis. Auditores “multum ridere parati / Inge-
 minant tremulos naso crispante cachinnos”.’ Een Engelse vertaling is afgedrukt in David C. Douglas en George W. Greenaway (vert.), *English Historical Documents*, 12 dln (Londen, 1182-1959), II: no. 281, 1024-1030, alhier 1025-1026.

dankzij gedisciplineerde agressie. Hierover gaan de laatste alinea's van deze bijdrage.

Etnische spanningen oplossen

Naast de ander als moreel minderwaardig bestempelen, kan etnische spot, binnen de internationale gemeenschap, ook de angel halen uit vijandige verhoudingen. Zij kan zelfs een grotere 'wij-groep' helpen creëren. Nicolino Applauso heeft onderzoek gedaan naar hoe beschimpingen en vervloeking in laatmiddeleeuwse Italiaanse stadstaten functioneerden binnen sociale relaties, politieke en religieuze contexten, in relatie tot stedelijke chaos en geweld. Hij stelt dat schimpredes voortkomen uit en een reflectie zijn van ethisch engagement, en dat hun confronterende aard kan dienen als instrument om spanningen op te lossen, als uitlaatklep.⁴⁸ In repetitieve sociale systemen benadrukt rituele rebellie (zoals omkering van sociale relaties tijdens carnaval) bij het naspelen van conflicten, de sociale cohesie waarbinnen dergelijke conflicten ontstaan. Rollemkering, bijvoorbeeld, kan zo spanningen tussen diverse sociale groepen verlichten.⁴⁹ Zolang volwassenen beschimpingen herkennen als een vorm van spel, kan deze vorm van humor ook groepscohesie versterken.⁵⁰

We zien ook voorbeelden hiervan aan de internationale onderwijscentra. Tijdens colleges benutten docenten bewust agressieve spotternijen. Een meester hierin was de vroeg dertiende-eeuwse retoricus aan de universiteit Bologna, Boncompagno da Signa. Op 26 maart 1215 ontving Boncompagno in een ceremonie de laurierpalm voor zijn *Rhetorica antiqua*, die hij hardop voorlas voor een college van professoren van burgerlijk en canoniek recht.⁵¹ Met satirisch gevoel adresseert Boncompagno in de *Rhetorica* onder meer de 'rouwrituelen' van diverse volkeren. Het zal tot lachsalvo's en vingerwijzen hebben geleid onder de aanwezigen. Boncompagno beschrijft aldus: 'De Lombarden en Romagnoles jammeren en huilen amper, en haasten zich mompelend in drommen boven het lichaam van de dode. En om te doen alsof ze lamenteren, bevochtigen velen hun ogen met speeksel, of prikken in hun oogleden, zodat het lijkt alsof ze rouwen.' Boncompagno ridiculiseert daarbij vooral de noordelijke volkeren en hun typische drinkgewoonten: 'De Engelsen, Bohemen, Polen, Rutheniërs en Slaven vermengen hun tranen met drank totdat ze dronken zijn, en zo getroost, behouden ze hun gewone vrolijkheid.'⁵² Dat de Duitsers volgens Boncompagno juist

48 Applauso, *Curses and Laughter*, 3.

49 Bayless, *Parody in the Middle Ages*, 189.

50 Ibidem, 191-192.

51 Ook wel bekend als de *Boncompagnus*, 1215, herzien in 1226.

52 Boncompagno da Signa, *Rhetorica Antiqua* vi 3, Ludwig Rockinger (red.), *Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts* (herdr. New York, 1961), 141-143: 'Anglici, Boemi, Poloni, Ruteni atque Sclavi potum suum cum fletu permiscunt donec ebrietate sunt affecti, et ita remanent solito iocundius consolati.'

met omfloerste stem spreken, is een speelse omkering van hun stereotiep harde, rauwe stemmen en grove karakters. Boncompagno maakt ook sneren over rauw vleesetende Polen, Bohemen en nomadische Hongaren, typische beschimpingen van 'minder beschaafde' volkeren. Deze sarcastische grappen (en er zijn talloze voorbeelden van zijn hand, ook in andere teksten) balanceren op de grens van satire, bespottend en beschimping. Maar we moeten niet vergeten dat zulke teksten voorgelezen werden voor een zeer divers publiek van studenten uit alle windstreken.⁵³ Boncompagno's colleges in de *ars dictaminis* moeten dan ook gepaard zijn gegaan met veel gejoel en nawijzen, waarbij etnische identiteiten zich scherper afbakenden. Maar aangezien talloze volkeren op de korrel werden genomen, verenigde het de geestelijkheid tegelijk. De lachsalvo's benadrukten daarmee eenheid in diversiteit.

Het gebruik van stereotypen in spotteksten moet de collegestof aldus tot leven hebben gewekt. Waarschijnlijk vergemakkelijkten de stereotypen ook het begrip van de lesstof.⁵⁴ Middeleeuwse lesteksten leerden studenten om stereotype beelden te gebruiken, en vonden resonantie binnen de internationale studentengemeenschap. Soms leidden ze tot vechtpartijen, maar we moeten dus voorzichtig zijn te concluderen dat ze enkel tot uitsluiting van de ander leidden. Juist in zo'n gemeenschap waar jonge mannen van heinde en verre kwamen, en als vreemdelingen in hetzelfde schuitje zaten, konden etnische beschimpingen ook een belangrijke uitlaatklep vormen. Zeker als we bedenken dat deze jongemannen ook een gedeelde identiteit kenden: het studentenleven van de clerus, met zijn eigen feest- en drankpartijen.

53 Kibre, *The Nations*, 3-6.

54 Het gebruik van stereotypen in lesmateriaal is tot op de dag van vandaag een bekend verschijnsel.

‘De sportman! En ik zeg U, dat hij er bij behoort’

Over de constructie van levens(verhalen) in de sport¹

In 1929 publiceerde de prominente sportjournalist Joris van den Bergh een biografisch boek over de vermaarde baanwielrenner Piet Moeskops, die tussen 1921 en 1926 vijfmaal wereldkampioen was geworden. Hiermee was hij de tweede auteur die zich waagde aan het optekenen van het levensverhaal van een Nederlandse sportman. Zijn collega Leo Lauer was hem een jaar eerder voorgegaan door een korte biografie over schaatser/wielrenner Jaap Eden te schrijven. Dat hij aan de wieg stond van een nieuw genre beseftte Van den Bergh maar al te goed. Het was in de jaren twintig allerminst vanzelfsprekend om sporters op dergelijke wijze in de schijnwerpers te zetten, en daarom bepleit hij in *Te midden der kampioenen (Moeskops en de sprint)* expliciet het bestaansrecht van de sportbiografie: ‘Geleerden, kunstenaars, ontginners, ontdekkers (...) Hun beteekenis is geboekstaafd’, schreef hij in de biografie over Moeskops. En terecht, vond Van den Bergh, want het was in zijn ogen de plicht van biografen om grote Nederlanders aan hun landgenoten te tonen. Toch miste hij nog een groep mensen die het verdienden om ook uitgebreid geportretteerd worden. Aan de reeks ontbrak volgens hem nog ‘de sportman! En ik zeg U, dat hij er bij behoort. Want de grooten die een volk groot maken, zijn met een keten aan elkaar verbonden.’²

Het waren profetische woorden in *Te midden der kampioenen*, dat door sportjournalisten nog altijd wordt beschouwd als een van de beste Nederlandse sportboeken.³ De sportbiografie is een boeiend en bloeiend genre gewor-

1 Het promotieonderzoek ‘Sport, Script and Biography’, waarop dit artikel een introductie is, maakt deel uit van het onderzoeksproject ‘Sport, Identity and Modernity in the Netherlands (1813-2013)’ van de Onderzoeksgroep Sportgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, onder leiding van dr. Marjet Derks.

2 J. van den Bergh, *Te midden der kampioenen (Moeskops en de sprint)* (Den Haag 1929) 221-222.

3 Bart Jungmann, ‘Joris van den Bergh. Grondlegger van de sportjournalistiek’ in:

den en niet meer weg te denken van de Nederlandse boekenmarkt. Sterker: de door Michel van Egmond geschreven biografie over de met een drugsverslaving worstelende oud-voetballer Wim Kieft was in 2014 het best verkochte boek in Nederland. In 2013 behoorden vijf voetbalbiografieën bij de best verkopen- de 38 boeken.⁴ Daarnaast werden de biografische boeken *Kieft* en het eveneens door Van Egmond geschreven *Gijp* bekroond met de NS-publieksprijs. Er kan derhalve gesproken worden van een belangwekkend populair genre. Echter, op wetenschappelijke wijze is er in Nederland, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Groot-Brittannië, nog vrijwel niet gereflecteerd op de sportbiografie.⁵ In dit artikel licht ik toe dat dit genre de moeite van het wetenschappelijk onderzoeken waard is en betoog ik dat de boeken via de beschreven levens van sporthelden veranderende culturele betekenissen rond onder andere identiteit, nationaliteit en gender reflecteren, maar ook construeren. Dit illustreer ik ten slotte kort aan de hand van veranderingen in het discours over Jaap Eden.

De populariteit van de sportbiografie

In de jaren tussen *De roman van Jaap Eden* (1928) en *Kieft* (2014) zijn sporters in Nederland in toenemende mate geportretteerd. In die periode zijn meer dan 250 biografische sportboeken gepubliceerd. Het aantal autobiografieën waarin sporters, vaak met behulp van een *ghost writer*, hun eigen levensverhaal optekenen, is iets kleiner, maar toch ook aanzienlijk: een kleine honderd. Behalve in deze monografieën zijn de levens van Nederlandse topsporters in duizenden artikelen beschreven, variërend van necrologieën in kranten en tijdschriften tot

idem, *De sportcanon. De sportgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 103-113, aldaar 104.

4 Michel van Egmond, *Kieft* (Gouda 2014). De vijf best verkochte sportbiografieën in 2013 waren: Van Egmond, *Gijp* (Gouda 2012); Zlatan Ibrahimovic en David Lagercrantz, *Ik, Zlatan* (Amsterdam 2012); Wim de Bock, Jan Boskamp. *Geen gezeik* (Gouda en Gent 2013); Vincent de Vries en Bjorn Goorden, *Vechtlust. Het bizarre leven van international Fernando Ricksen* (Gouda 2013); Thijs Slegers, *Geen genade. Andy van der Meijde* (Gouda 2012). Voor de Boeken top 100: http://web.cpn.nl/engine/download/blob/cpn/61970/2015/2/CPNB_Top_100_2014_DEF.pdf?app=cpnb&class=8353&id=1688&fileId=61970%20 (geraadpleegd op 12 januari 2014); http://web.cpn.nl/engine/download/blob/cpn/61970/2014/2/CPNB_Top_100_2013.pdf?app=cpnb&class=8353&id=1398&fileId=61970%20 (geraadpleegd op 12 januari 2014).

5 Zie onder andere: John Bale, Mette K. Christensen en Gertrud Pfister eds., *Writing lives in sport. Biographies, life-histories and methods* (Aarhus 2004); Richard Holt, 'Champions, heroes and celebrities: sporting greatness and the British public' in: J. Huntington-Whiteley ed., *The book of British sporting heroes* (Londen 1999); Joyce Woolridge, 'These sporting lives: football autobiographies 1945-1980', *Sport in History* 28 (2008) 620-640; Matthew Taylor, 'From source to subject: sport, history, and autobiography', *Journal of Sport History* 35 (2008) 469-491.

profielchetsen in jubileumboeken en overzichtswerken.

In een door de Britse sporthistorici Richard Holt en James Mangan trefvend verwoorde metafoor schuilt volgens mij een deel van de verklaring voor de populariteit van sportbiografieën. Halverwege de jaren 1990 pleitten zij voor meer historisch onderzoek naar individuele sporters en stelden dat 'a sport without a hero is like Hamlet without the Prince'.⁶ Deze vergelijking is zo krachtig, omdat ze twee belangrijke eigenschappen van moderne sport in zich draagt. Allereerst benoemen Holt en Mangan expliciet het *heldendom* van individuele atleten. Daarnaast geven ze met de verwijzing naar Hamlet impliciet ook aan dat het de *verhalen* zijn waarin deze helden worden geconstrueerd.

Wat trekt lezers aan in biografieën van sporters? Er is door sportjournalisten en uitgevers een behoefte gecreëerd (en steeds gereproduceerd) om het levensverhaal van deze atleten te lezen, verhalen waarin de weg naar succes, de triomfen, het lijden en de nederlagen worden beschreven. Met dit verlangen naar kennis over en begrip voor topsporters raken we direct aan het paradoxaal karakter van sportbiografieën. Aan de ene kant worden de atleten bewonderd, spreken ze tot de verbeelding en staan ze op een voetstuk dat in de meeste gevallen het fundament vormt onder het schrijven van hun biografie. Zo ligt in de titel van de bekendste Johan Cruijff-biografie de rechtvaardiging voor het schrijven ervan besloten: *Cruijff, Hendrikus Johannes, fenomeen*.⁷ Door het optekenen van het levensverhaal van Cruijff en door hem ook nog eens als fenomeen te betitelen, benadrukt biograaf Nico Scheepmaker zijn anders-zijn, legt hij de nadruk op zijn uniciteit. Aan de andere kant representeren veel biografen de sporters tegelijkertijd als 'ook maar een mens', met normale emoties, een gezin en een leven vol ups en downs.⁸ Fanny Blankers-Koen wordt in de eerste biografie die aan de viervoudig Olympisch kampioene is gewijd, veelzeggend getypeerd als 'een gewone huisvrouw, die te zorgen heeft voor een man en een stel drukke kinderen – een huisvrouw, zoals er een paar miljoen in Nederland zijn'.⁹ In een spaarzame poging om de Nederlandse sportbiografie (in casu het subgenre van de voetbalbiografie) wetenschappelijk te duiden, schrijft antropoloog Yme Kuiper dat 'Nederland houdt van helden die gewoon zijn'.¹⁰

6 Richard Holt en J.A. Mangan, 'Prologue: heroes of a European past' in: Richard Holt, J.A. Mangan en Pierre Lanfranchi eds., *European heroes. Myth, identity, sport* (Londen 1996) 1-13, aldaar 5.

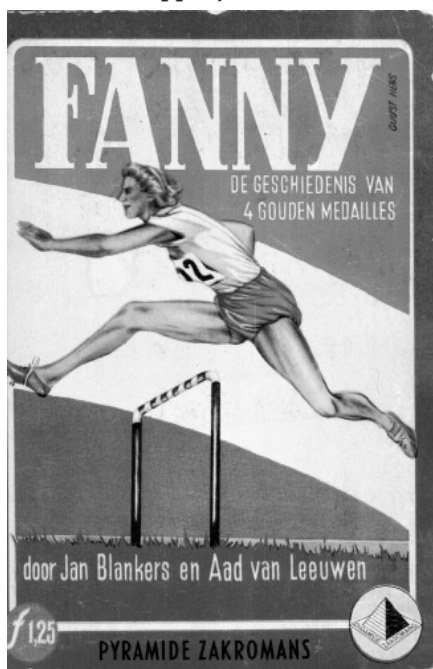
7 Nico Scheepmaker, *Cruijff, Hendrikus Johannes, fenomeen* (Baarn 1972).

8 David Hassan, 'Introduction: what makes a sporting icon?', *Sport in History* 33 (2013) 417-426, aldaar 422.

9 Jan Blankers en Aad van Leeuwen, *Fanny. De geschiedenis van 4 gouden medailles* ('s-Graveland 1949) 123.

10 Yme Kuiper, 'Tussen feit en mythe. Van Abe Lenstra tot Johan Cruijff: over de biografie van voetbalhelden. Een terreinverkenning' in: Pieter Breuker en Wio Joustra eds., *Sporthistorie. Tussen feit en mythe* (Leeuwarden 2004) 59-88, aldaar 84.

De wetenschappelijke waarde van de sportbiografie

Volgens Nigel Hamilton, biografie-theoreticus en tevens auteur van meerdere levensverhalen, heeft de biografie twee prominente functies. Enerzijds geeft ze inzicht in het karakter, de ervaringen en emoties van het individu. Anderzijds draagt ze bij aan onze kennis door reconstructie van culturen in het verleden.¹¹ Volgens sporthistoricus Jeffrey Hill hebben ook sportbiografieën een dergelijk tweeledig karakter. Hij ziet ze als belangrijke teksten 'through which we fashion our sporting heroes and villains, and from which we derive much of the ethos of sport.'¹² Zo bezien kunnen deze biografieën meer zijn dan op consumenten gerichte heroïsche verhalen over individuele atleten. Zoals een politieke biografie haar licht laat schijnen op politieke

mores, principes en conflicten, kan een sportbiografie iets zeggen over de staat van de sport, de discussies en de onderlinge verhoudingen in een bepaalde periode. Martin Duyzings' biografie over voetballer Faas Wilkes uit 1951 biedt bijvoorbeeld een interessant perspectief op het toen prangende debat over amateurisme/professionalisme in het Nederlandse voetbal, en in *Tinus! Tinus!* Gunt auteur Bas Steman de lezer naar eigen zeggen 'niet alleen een blik in het leven van Leontien [van Moorsel, wielrenster], maar ook achter de schermen van de wielersport.'¹³

Niet alle sporthistorici delen het enthousiasme voor de sportbiografie; een aantal van hen hekelt het gebrek aan betrouwbaarheid, de oppervlakkigheid en de subjectiviteit. Als typische 'lage cultuuruiting' zou de biografie zelfs het aanzien van de academische sporthistoricus schaden.¹⁴ Kijken we

11 Nigel Hamilton, *Biography. A brief history* (Cambridge en Londen 2007) 8-10.

12 Richard Cox, *British sport: a bibliography to 2000*. III, *Biographical studies of British sportsmen, sportswomen and animals* (Londen 2003) ix.

13 Martin W. Duyzings, *Faas Wilkes. Een voetbalcarrière* (Baarn 1951) 9; Bas Steman, *Tinus! Tinus! Van anorexia tot goud* (Naarden 2002) achterflap.

14 Mike Cronin, 'Playing games? The serious business of sports history', *Journal of Contemporary History* 38 (2003) 495-503, aldaar 496; Douglas Booth, *The field. Truth and fiction in sport history* (Abingdon en New York 2005) 77; Stephen Wagg, *The football world. A*

naar het corpus in Nederland, dan is deze kritiek voor een deel te begrijpen. Veel boeken zijn weinig kritisch en getuigen van weinig distantie tussen schrijver en beschrevene. Veel biografieën zijn geautoriseerd en sommige auteurs waren vriend, familie of zelfs echtgenoot van de sporter over wie ze schreven.¹⁵ In titels keren ook dikwijls superlatieven als 'wonderatleet', 'legende' en 'weergaloos' terug, zodat deze boeken de schijn van partijdigheid en eulogie hebben.¹⁶ Dit maakt deze biografieën echter geenszins waardeloos voor de culturele sportgeschiedenis, waarbinnen het een belangrijke taak is te onderzoeken hoe in teksten en praktijken betekenissen worden geconstrueerd. Ook populaire sportbiografieën zijn culturele teksten, met een relatief groot bereik, die ideeën, idealen en betekenissen scheppen en mediëren. In een cultuurhistorisch onderzoek moeten we ze dan ook niet percipiëren als documenten die antwoord geven op de vraag hoe sporters hun leven hebben geleefd, of in wat voor (sport)wereld ze dit deden, maar veeleer als wat Maaïke Meijer 'machtige teksten' heeft genoemd: belangrijke vormen van culturele representatie waarin betekenissen worden gecreëerd en die zowel product als schepper zijn van de tijd en cultuur waarin ze zijn geschreven.¹⁷

Een vergelijkbare benadering van representatie in populaire teksten is onder anderen door cultuurhistoricus Daniel Nathan toegepast. In zijn monografie *Saying it's so*, een onderzoek naar de veranderende wijze waarop een sterk gemythologiseerd gokschandaal in het Amerikaanse honkbal sinds 1919 is gerepresenteerd in media, boeken en films, beargumenteert hij in algeme-

contemporary social history (Brighton 1984) xiii.

15 Een biografie over Bettine Vriesekoop is bijvoorbeeld geschreven door 'een journalist die haar al bijna dertig jaar volgt, vanuit zijn werk, maar ook als vriend.' In een postume biografie over Aad Mansveld laat zijn zoon Ruud Mansveld 'hem zien als profvoetballer, vader en vriend.' Aan de eerste biografie over Fanny Blankers-Koen schreef haar man Jan Blankers mee, om ook de prestaties 'van een andere plaats, de plaats van de coach, de trainer, de echtgenoot' te beschouwen. Alje Kamphuis, *Bettine. Overwinnen, overleven* (Amsterdam 2003); Ruud Mansveld, *Voetbal op topniveau. Aad Mansveld* (Den Haag 1998); Blankers en Van Leeuwen, *Fanny*.

16 Zie bijvoorbeeld Job van Schaik, *Hardloper Huizenga. Het verhaal van een vergeten wonderatleet* (Amsterdam 2009); Nico de Jong, *Rob Slotemaker. De legende* (Zandvoort 2004); Arnold Aarts, *Piet Kraak. De IJmuidense voetballegende* (Haarlem 2003); Arnout Verzijl en Hans Willink, *Barney. Het levensverhaal van een dartslegende* (Naarden 2007); Gijs Zandbergen, *Pim Mulier. IJdel maar weergaloos* (Amsterdam 1996).

17 De term 'machtige teksten' heb ik ontleend aan de inaugurele rede van prof. dr. Maaïke Meijer waarin ze in 1999 populaire liedteksten analyseerde als culturele teksten die bemiddelen 'in het tot stand komen van andere mannen en vrouwen, van identiteit en subjectiviteit, van groepsgevoel en zelfbesef, van waarden en normen.' Maaïke Meijer, *Machtige melodieën. Populaire teksten uit de jaren vijftig en zestig als bron voor cultuurgeschiedenis* (Maastricht 1999) 8.

ne termen dat auteurs van dit soort verhalen het verleden altijd vanuit een specifiek historisch en politiek perspectief weergeven, en dat dientengevolge 'popular narratives do important cultural work'.¹⁸ Dit geldt voor alle 'populaire' geschiedschrijving. Volgens deze redenering kunnen we daarom ook het genre van de sportbiografie in de eerste plaats als een bundeling culturele narratieven beschouwen, de opmerking van Dominick LaCapra indachtig dat deze teksten zelf historische werkelijkheden zijn, 'that do not simply represent but also supplement the realities to which they refer, and a critical reading of them may provide insight into cultural processes'.¹⁹

De zoektocht naar betekenis in deze teksten kan een probleem vormen. In *Reading Football*, een onderzoek naar de betekenissen van American Football in de Verenigde Staten, analyseert sport- en cultuurhistoricus Michael Oriard de beginjaren van de sport – in de traditie van antropoloog Clifford Geertz – als een culturele tekst die bestaat uit een verzameling culturele narratieven. Oriard betoogt dat betekenis niet bij de tekst, noch bij de lezers alleen berust, maar dat ze ontstaat in een complex samenspel tussen de twee, waarmee hij een analyse op twee niveaus rechtvaardigt. Dit theoretische uitgangspunt, eerder in meer algemene termen door onder anderen Stuart Hall geformuleerd, kent echter praktische bezwaren.²⁰ Achterhalen hoe een heterogeen publiek in het verleden betekenissen aan culturele teksten heeft toegekend is namelijk moeilijk, volgens Hill 'probably never fully resolvable'.²¹ Daarom beschouw ik Nathans benadering van de representatie van 'the Black Sox scandal' als belangrijk aanknopingspunt. Hij rechtvaardigt zijn louter op de tekst georiënteerde analyse op een realistische en relativistische manier:

Yet no matter what our sources suggest we cannot be certain what most people actually believed and felt about the Big Fix; we can only examine the impressions of the 1919 World Series scandal that a small number of people recorded. Consequently, my focus here is on the producers, not the consumers, of the Black Sox scandal narratives and images.²²

Een analyse van de ontvangst, het 'consumeren' van teksten, in dit geval van

18 Daniel A. Nathan, *Saying it's so. A cultural history of the Black Sox scandal* (Urbana 2003) 220.

19 Dominick LaCapra, *History and criticism* (Ithaca 1985) 62. Zie ook Peter Burke, *What is cultural history?* (Cambridge en Malden 2004) 122.

20 Stuart Hall (ed.), *Representation. Cultural representation and signifying practices* (Thousand Oaks 1997) 3.

21 Jeffrey Hill, 'Anecdotal evidence. Sport, the newspaper press, and history' in: Murray Phillips ed., *Deconstructing sport history. A postmodern analysis* (Albany 2006) 117-129, aldaar 126; Jeffrey Hill, 'British sports history: a post-modern future?', *Journal of Sport History* 23 (1996) 1-19, aldaar 18.

22 Nathan, *Saying it's so*, 62.

sportbiografieën, is vrijwel onmogelijk. Betekenissen die lezers aan deze verhalen, en aan de atleten, hebben toegekend zijn nauwelijks te onderzoeken. Weliswaar maakt de opkomst van het internet in de afgelopen decennia het eenvoudiger om lezerscommentaren vast te leggen en te analyseren, maar voor een onderzoek naar biografieën vanaf 1928 zou hier slechts in beperkte mate gebruik van kunnen worden gemaakt. Ook recensies, een andere belangrijke bron om receptie van boeken te onderzoeken, bieden geen uitkomst omdat kritieken op sportbiografieën simpelweg te schaars zijn om consequent te gebruiken. Intussen maken biografen als culturele bemiddelaars ook deel uit van het publiek, deze cultuur. Zij zijn zowel producent als consument. Daarom kunnen we door de manier waarop zij sporters hebben gerepresenteerd, en door de betekenissen die zij aan hen hebben toegekend, wel degelijk uitspraken doen over veranderingen in het discours en daarmee in de culturele betekenissen van sportlevens.

Geconstrueerde sportlevens

Uit de vaststelling dat de sportbiografieën als een reeks culturele narratieven zijn te beschouwen, volgt onherroepelijk dat deze levensverhalen – en eigenlijk ook de sporters zelf – culturele constructies zijn. Onze kennis over en ons begrip van sporters baseren we vrijwel louter op gemedieerde beelden die tot ons komen via televisie, kranten, internet, en ook biografieën. Daarom is het zo van belang om deze ‘media’ te onderzoeken. Volgens media-wetenschapper Garry Whannel zijn de topsporters zelf ‘radically unknowable – all we have is layers of discourse’.²³ Sporthistorica Gertrud Pfister noemt sportbiografieën ‘narratieve constructies’ en vestigt de aandacht op het feit dat alle levensverhalen per definitie door de auteur worden gecreëerd.²⁴

Toch pretenderen de meeste biografen in Nederland, maar ook elders, de sporter in al zijn volledigheid te presenteren. Zo belooft Tjerry van Schijndel in zijn biografie over Leontien van Moorsel dat het boek ‘een compleet beeld van Leontiens leven tot nu toe in al zijn facetten’ geeft.²⁵ Een dergelijke toezegging schuurt natuurlijk, want volledigheid in een (levens)geschiedenis bestaat nu eenmaal niet.²⁶ Al in het begin van de twintigste eeuw beschreef de Amerikaanse romanschrijver Mark Twain zijn scepsis over de mogelijkheden van een

23 Garry Whannel, *Media sport stars. Masculinities and moralities* (New York 2002) 56. Zie ook Gill Lines, ‘Villains, fools or heroes? Sports stars as role models for young people’, *Leisure Studies* 20 (2001) 285-303, aldaar 287.

24 Gertrud Pfister, ‘We love them and we hate them: on the emotional involvement and other challenges during biographical research’ in: *Writing lives in sport*, 131-156, aldaar 147.

25 Tjerry van Schijndel, *Leontien van Moorsel. Mijn liefde voor de wielersport* (Baarn 1991) achterflap.

26 John Bale, ‘Ernst Jokl and layers of truth’ in: Dave Day ed., *Sporting lives* (Manchester 2011) 1-15, aldaar 1-2.

biografie om het totale leven van iemand te representeren door te stellen dat 'biographies are but the clothes and buttons of the man – the biography of the man himself cannot be written'.²⁷ De beschrijving van één enkele dag uit een mensenleven, met alle bijbehorende gedachten, ideeën en emoties, zo redeneerde Twain, zou al een boek van 80.000 woorden opleveren. Cultuurhistorici bouwen voort op deze gedachte: het 'echte', volwaardige leven van een gebio-grafeerde (sporter) kan per definitie niet gerepresenteerd worden; het gaat om de constructie ervan en de veranderingen binnen het proces van constructie. In een analyse van sportbiografieën moeten we deze teksten volgens Hill dan ook niet zien als verhalen die de 'waarheid' over een persoon vertellen, want de waarheid is 'elusive, it is unattainable. Rather than the idea of the life being reflected in the text, the life exists in the text.'²⁸

Strikt genomen zou dan ook iedere titel waarin '*het* levensverhaal van...' voorkomt – en dat zijn er nog al wat – vervangen moeten worden door '*een* levensverhaal van...'.²⁹ Elke biografie is immers per definitie een tijd- en cultuurgebonden selectie, een stelling die wordt ondersteund door het simpele feit dat over veel sporters meerdere biografieën zijn geschreven. Dit maakt van de biograaf een belangrijke actor. Het is immers de schrijver van het levensverhaal die bepaalde karaktertrekken belicht, gebeurtenissen selecteert, of vormende invloeden benoemt. De biograaf interpreteert zijn bronnen en beschrijft het leven van zijn subject volgens eigen inzichten, opvattingen, waarden en normen, en die zijn sociaal-cultureel bepaald. Dit levert biografieën op die worden geschreven volgens temporeel en cultureel aanvaarde conventies, en die gerelateerd zijn aan bredere maatschappelijke discoursen. Juist daarom verschaft een diachroon onderzoek naar de representatie van sporters, zoals ik in mijn proefschrift beoog, inzicht in veranderingen in perceptie op deze sporters, en op het sportleven als ideaal.

Collectieve en individuele analyse

In mijn onderzoek 'Sport, Script and Biography' analyseer ik zowel teksten op collectief als individueel niveau. Op *collectief* niveau bestudeer ik een reeks sportbiografieën die in de loop van de twintigste en het begin van de eenentwintigste eeuw zijn verschenen om te zien welke representaties en culturele narratieven daaruit zijn te destilleren. Ik onderzoek een representatieve selectie uit de 250 biografieën om antwoord te geven op de vraag hoe daarin sportlevens zijn

27 Mark Twain, *Autobiography of Mark Twain I* (Berkely, Los Angeles en Londen 2010) 44.

28 Hill, "Brylcreem boy", 177.

29 Zie bijvoorbeeld Johann Mast, *Abe: het levensverhaal van Nederlands eerste sportidool* (Utrecht 2007); Wim Koesen, *Vallen en opstaan: het levensverhaal van een judokampioen* (Amsterdam 2011); John Linse en Wim van Est, *Het ijzeren uurwerk. Het levensverhaal van Wim van Est opgetekend door John Linse* (Utrecht 1995).

geconstrueerd. Hierbij ligt de focus op thema's die terugkeren in de verschillende levensverhalen, op de idealen die biografen aan topsporters toeschreven en op de ontwikkeling van deze discursieve praktijken. Op basis van eerder (voornamelijk buitenlands) onderzoek naar biografieën van sporters ga ik uit van de hypothese dat het sportleven in deze boeken vaak als ideaal, en de sporter als rolmodel wordt gerepresenteerd. Zo identificeert historica Joyce Woolridge het veel-voorkomende thema van 'the exemplary life' en schrijft Hill over biografieën als 'moral narratives, a code by which many of us have lived our lives'.³⁰ Nederlandse voetbalbiografieën gaan volgens Kuiper vaak over 'de voetbalheld met positieve uitstraling en de sfeer van het klassieke jongensboek'.³¹ Volgens historica Marjet Derks is het nastreven van een succesvol sportleven in Nederland een ideaal dat zijn oorsprong vindt in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw.³² Dat de eerste Nederlandse sportbiografieën, waarin dit ideaal werd verwoord, in diezelfde periode verschenen, is dan ook niet geheel toevallig. Sportlevens, zoals die zijn beschreven in biografieën, zijn te beschouwen als scripts, door historica Anna Green gedefinieerd als 'publicly available representations and discourses about (...) lives'.³³ Door deze levensverhalen door de tijd heen te bestuderen, wil ik proberen om de ontwikkeling van dit sportscript, de representatie van een geïdealiseerd leven, te duiden. Welke idealen – fysiek, mentaal, sportief, sociaal – werden door biografen in verschillende periodes aan sporters toegeschreven? Hoe zijn deze moderne exempelen te relateren aan bredere maatschappelijke ontwikkelingen en vertogen, zoals veranderende genderverhoudingen, de vervagende grens tussen publiek en privé en het ontstaan van een celebrity-cultuur?

Het is ook mogelijk om op *individueel* niveau te kijken naar de representatie in biografieën. Over veel prominente sporters zijn in de loop der jaren meerdere boeken geschreven. Johan Crujff is, wellicht niet verrassend, de meest geportretteerde Nederlandse sporter, met liefst dertien boeken die zijn gewijd aan zijn leven. Maar ook Jaap Eden, Fanny Blankers-Koen en Abe Lenstra zijn voorbeelden van sporters die in verschillende tijdvakken meermaals zijn gebiografeerd. Hoe zijn deze levens in de loop der jaren geconstrueerd? Welke betekenissen kenden biografen in verschillende periodes aan deze individuele sporters toe? Hoe ontwikkelden deze betekenisconstructies zich in de loop van de twintigste en het begin van de eenentwintigste eeuw?

In deze analyse van individuele biografische representaties speelt culturele herinnering een grote rol. Uitgangspunt is wat Whannel 'reinscription'

30 Woolridge, 'These sporting lives', 623; Cox, *British sport* III, ix; Kuiper, 'Tussen feit en mythe', 84.

31 Kuiper, 'Tussen feit en mythe', 84.

32 Marjet Derks, 'Sportlife. Medals, media and life courses of female Dutch Olympic champions, 1928-1940', *Historical Social Research* 39 (2014) 144-162, aldaar 156.

33 Anna Green, *Cultural history. Theory and history* (Basingstoke en New York 2008) 95.

noemt:

By reinscription, I mean the process whereby star biographies are constantly rewritten in the 'continuous present' – their lives are interpreted according to dominant concerns at the time of writing. Iconic status is always conferred in retrospect, and constantly reinscribed in accordance with dominant discursive patterns of specific moments.³⁴

Als voorbeeld gebruikt Whannel de representatie van de Noord-Ierse voetballegende George Best en van de Amerikaanse bokser Muhammad Ali. Volgens hem is de betekenis van beide sporters als het ware een optelsom van alle 'inscripties' die in de loop der jaren door auteurs zijn gemaakt. In dit sportdiscours zijn bepaalde aspecten uit deze levens op den duur verzwegen of zelfs volledig gewist, terwijl andere juist stevig zijn verankerd.

Het concept reïnscriptie wordt in sportliteratuur door verschillende auteurs gebruikt om een dynamische representatie van personen, maar ook gebeurtenissen te duiden. Media-onderzoeker Brett Hutchins heeft het bijvoorbeeld over 'rescripting of history' om de wisselende representaties van de Australische cricketer Donald Bradman te benoemen. In een monografie over de constant veranderende betekenis van deze sportheld in de Australische samenleving, beschrijft Hutchins dat de verschillende biografen van Bradman steeds bepaalde onderdelen van zijn levensverhaal overbenadrukken en verfraaien, terwijl ze andere onderbelichten of negeren.³⁵ Ook Nathan past in zijn onderzoek naar de narratieve constructies van 'the Black Sox scandal' reïnscriptie toe. Hij laat goed zien hoe het schandaal als gebeurtenis, en de hoofdrolspelers als prominente actoren, steeds weer opnieuw en in een veranderende context, in de Amerikaanse collectieve herinnering worden 'herschreven'. Dit is een logisch gevolg van de veranderende tijdsgeest waarin de auteurs van deze teksten opereren, meent Nathan: 'As storytellers come to understand and represent the past differently, meaning changes to reflect new social realities, needs and desires.'³⁶

Het proces van reïnscriptie heb ik in een eerder artikel vergeleken met het bekende spel waarbij een reeks personen elkaar één op één een verhaal zo compleet mogelijk doorvertelt, met als onvermijdelijke uitkomst dat dit aan het einde van de keten aanzienlijk verschilt van het origineel.³⁷ Onderweg zijn bepaalde elementen uit het verhaal steeds herhaald, en uitvergroot, terwijl andere zijn gemarginaliseerd of zelfs volledig weggelaten. Elk *doorverteld* verhaal bouwt voort op het *vertelde* verhaal, maar voegt zelf ook betekenis toe. Op deze manier worden ook de levens van sporters keer op keer doorverteld,

34 Whannel, *Media sport stars*, 56.

35 Brett Hutchins, *Don Bradman. Challenging the myth* (Cambridge 2002) 54.

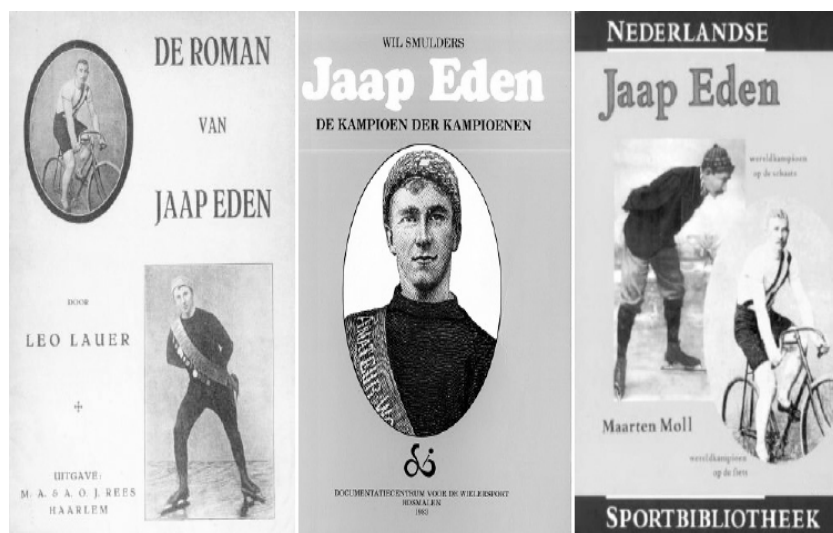
36 Nathan, *Saying it's so*, 220.

37 Aad Haverkamp, 'De vele gezichten van Jaap Eden', *De Sportwereld* 71 (2014) 12-16.

gereïnscribeerd. Elk levensverhaal bestaat in relatie tot eerdere verhalen, maar voegt zelf ook weer extra significantie toe aan de representatie van de betreffende atleet.

De reïnscriptie van Jaap Eden

Jaap Eden is een voorbeeld van een Nederlandse sporter over wie in verschillende periodes meerdere biografieën (en biografische artikelen) zijn geschreven. Aan het einde van de negentiende eeuw werd hij in totaal vijf keer wereldkampioen bij zowel het schaatsen als het baanwielrennen. Hiermee werd hij de eerste Nederlandse sporter met een nationale heldenstatus, die in niet geringe mate door journalisten werd gecreëerd. Over hem zijn na zijn dood drie biografische monografieën gepubliceerd, in 1928, 1983 en 1996.³⁸ Daarnaast

is zijn leven opgetekend in tientallen artikelen in kranten (voornamelijk in de vorm van necrologieën), jubileumboeken en overzichtswerken. Het dominante narratief over Jaap Eden zoals dat is geconstrueerd door de meeste auteurs die zijn leven hebben beschreven, is dat van de eerste Nederlandse sporter die als schaatser en wielrenner vrijwel alles won wat er te winnen viel, buitengewoon populair werd, de weelde niet kon dragen, dankzij een hedonistische levensstijl zijn status als voorbeeldige held verloor, en uiteindelijk afgleed tot diepe dalen. Hij raakte aan de drank, moest zijn prijzen verkopen en overleed al op 51-jarige leeftijd.

38 Leo Lauer, *De roman van Jaap Eden* (Haarlem 1928); Wil Smulders, *Jaap Eden. De kampioen der kampioenen* (Rosmalen 1983); Maarten Moll, *Jaap Eden. Wereldkampioen op de schaats, wereldkampioen op de fiets* (Amsterdam 1996).

Dit tragische verhaal is op veel verschillende, soms conflicterende, manieren verteld. Dit zien we het meest pregnant terug in de constructie van Jaap Eden in relatie tot vrouwen. In verscheidene 'in memoriams' werd in 1925 zijn populariteit aangestipt, waarbij journalisten zijn ondergang zelfs door 'de vrouwelijke verleiding' probeerden te verklaren. Vrouwen werden neergezet als de subalterne, maar opdringerige 'ander'. In *De roman van Jaap Eden* bouwde Leo Lauer in 1928 voort op dit discours, door 'de vrouw' als 'bijzonder op de voorgrond dringende verschijning' en 'hebzuchtig wezen' te bestempelen. Maar Eden, zo construeert Lauer, was een gedisciplineerde sportman die zijn sport belangrijker achtte dan welke vrouw ook.³⁹ Decennia later zette Maarten Moll in zijn biografie *Jaap Eden* een heel andere man neer door een anekdote op te voeren waaruit zou blijken dat de balans sport/vrouw in het leven van Jaap Eden toch iets anders uitviel. In 1894 had de schaatser het Europees Kampioenschap laten lopen omdat, naar nu bleek, een affaire met een kamermeisje uit zijn hotel hem in bed had gehouden. 'Jaap Eden prefereerde een warm lichaam boven een koude ijsbaan', stelde Moll in 1996 vast, waarmee hij een nieuwe, alternatieve, betekenis aan de sportman gaf.⁴⁰

Op zijn minst twee zaken vallen op aan deze ogenschijnlijk betekenisloze anekdote. Allereerst komt ze niet uit de lucht vallen. Geruchten over een mogelijke affaire waren er al in 1894 en in enkele kranten werd het kamermeisje zelfs met naam genoemd.⁴¹ In de biografische boeken en artikelen over Eden die in de twintigste eeuw werden gepubliceerd, werd de affaire echter nooit beschreven. Uit het boek waar Moll deze 'ware geschiedenis' op baseert, het Noorse *Norges flagg pa seiersmasten* uit 1941, was al eerder door Nederlandse journalisten in relatie met Eden geciteerd, onder andere door H.J. Looman in *Op glad ijs* uit 1948.⁴² Hij noemde de mogelijke verhouding met het kamermeisje niet. Wat daarnaast opvalt, is dat Jaap Eden in het discours over zijn persoon na Molls biografie uit 1996 is veranderd van gedisciplineerde topsporter die de vrouwelijke verleiding links liet liggen, tot een achteloze schaatser die de eerste de beste vrouw verkoos boven een belangrijke wedstrijd. Uiteraard is dit slechts een van de vele kanten van Eden waaraan in zijn biografieën aandacht wordt besteed. Toch is dit de Jaap Eden die sinds Molls biografie keer op keer wordt gereïnscribeerd. In alle biografische artikelen die in de afgelopen twee decennia over Eden zijn geschreven, keert dit verhaal van de vermeende romance, en dus het beeld van de sportman die liever in bed dan op het ijs presteerde,

39 Lauer, *De roman van Jaap Eden*, 27-28.

40 Moll, *Jaap Eden*, 155-156.

41 *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 februari 1894; *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 maart 1894; *De Telegraaf*, 19 maart 1893.

42 H.J. Looman, *Op glad ijs. Over schaatsen en schaatsenrijders* (Amsterdam en Brussel 1948) 79.

terug.⁴³ En vaak prominent bovendien, terwijl deze artikelen relatief kort zijn. Teksten, zelfs korte anekdotes, kunnen zo machtig zijn dat ze nieuwe betekenissen scheppen, bestaande beelden aan het wankelen brengen en de culturele herinnering aan individuen veranderen.

Conclusie

Met dit voorbeeld heb ik willen illustreren dat de betekenissen van sporters constant aan verandering onderhevig zijn. De biografie is een belangrijke bron die deze betekenissen bemiddelt. De wijze waarop Leo Lauer over Jaap Eden als mannelijke held en over 'de vrouw' als hinderlijke afleiding schreef, is te plaatsen in een breder discours aan het begin van de twintigste eeuw waarin topsport vrijwel louter als een mannenaangelegenheid werd beschouwd. Maar ten Molls constructie van Eden als man die een romance verkoos boven een belangrijke wedstrijd, is te relateren aan een maatschappelijke trend waarin privélevens van sporters (en andere 'sterren') in toenemende mate onderwerp zijn van publiciteit. Aan de andere kant zijn biografieën ook te beschouwen als 'machtige teksten' die in zichzelf nieuwe werkelijkheden scheppen. Dit zien we op het niveau van het individu: met zijn biografie construeerde Moll een Jaap Eden die afweek van eerdere constructies, maar zo duurzaam bleek dat hij sindsdien steeds weer op vergelijkbare wijze wordt gerepresenteerd. Uit verder onderzoek moet blijken hoe we in Nederlandse sportbiografieën deze veranderende constructies van topsporters, en de idealen die aan ze werden toegekend, zoals mannelijkheid en sportiviteit, op collectief niveau terug zien.

43 Zie bijvoorbeeld Maarten Scholten, *IJskampioenen. Onvergetelijke momenten uit de Nederlandse schaatshistorie* (Amsterdam 1999) 6-11; Martin Schouten, 'Jaap Eden (1873-1925)', *Glad Ijs. Literair tijdschrift voor schaatsters en lezers* 1 (2000) 14-19; Marnix Koolhaas, *Schaatsenrijden. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2010) 140-143; Frank Heinen, 'Jaap Eden. "Zoals die jongen rijdt, heb je waarlijk nog nooit gezien"' in: *De sportcanon*, 33-41.

Henk Looijesteijn was tot 2015 als universitair docent Economische, Sociale en Demografische geschiedenis verbonden aan de opleiding Geschiedenis aan de Radboud Universiteit en is tevens verbonden als onderzoeker aan het Instituut voor Internationale Sociale Geschiedenis in Amsterdam.

Naastenliefde of gezinsleed?

Waarom Agneta Deutz haar hofje stichtte

Verdrietig liet Agneta Deutz in 1678 noteren dat haar zoon haar ‘mijn vervloecte mama’ noemde. Het kwam nooit meer goed tussen de twee, en ze ontferde haar zoon. In plaats daarvan bestemde ze twee derde van haar vermogen, ruim twee ton, voor de bouw van een hofje voor behoeftige vrouwen: het nog altijd bestaande Deutzenhofje aan de Prinsengracht in Amsterdam. Een onverkwikkelijke familievete was echter niet de enige reden waarom Agneta haar hofje stichtte, ze had ook meer edele beweegredenen die ze deelde met veel andere hofjesstichters. In dit artikel staat haar casus centraal, als voorbeeld van waarom rijke mensen in de vroegmoderne tijd hulp boden aan de armen.

Hofjes

Vanaf de late middeleeuwen bracht de handel steeds meer bedrijvigheid en welvaart naar de Nederlandse steden, die aanzienlijk in omvang toenamen. Daarmee werd het noodzakelijk om opvangmogelijkheden tot stand te brengen voor de velen die tijdelijk of zelfs voor de rest van hun leven hulp nodig hadden om het hoofd boven water te houden. De overheden hadden daar geen geld voor, en zagen het ook niet direct als hun taak. In plaats daarvan deed men vaak een beroep op de rijkere burgers. Vanaf de veertiende en vijftiende eeuw werd het stedelijk landschap dan ook steeds meer verrijkt met veelal door privaat geld gefinancierde instellingen van sociale zorg, zoals gasthuizen voor zieken en armen in het algemeen, weeshuizen voor kinderen die hun ouders hadden verloren, dolhuizen voor geesteszieken, en zelfs een tuchthuis, bedoeld om arme jonge bedelaars aan het werk te zetten.

En vooral ook heel veel hofjes, minder duur dan bovengenoemde instellingen en daardoor bereikbaar voor veel welvarende maar niet schatrijke weldoers. Hofjes waren bedoeld voor ouderen die door verval van krachten niet meer in staat waren om in hun eigen levensonderhoud te voorzien en daardoor dreigden tot armoede en eerverlies te vervallen.

De oudste stichtingen dateren van de veertiende eeuw en hofjes bleven gesticht worden tot ver in de twintigste eeuw. Met name in de zeventiende en

achttiende eeuw, toen er in het land veel geld was, werden veel hofjes gesticht die vaak nog steeds bestaan. Nijmegen kent ze gek genoeg niet, maar in veel andere Nederlandse steden zijn ze er wel, soms zelfs in grote getale zoals in Amsterdam, Haarlem en Leiden. De kleine woningen zijn vaak gegroepeerd rond een tuin en afgesloten van de rest van de stad door middel van een poort. Als groene oases van rust in een drukke en dichtbevolkte omgeving zijn ze nog altijd zeer in trek als plek om te wonen. Daarnaast trekken ze ook veel dagjesmensen die een bezoek aan een stad combineren met een hofjeswandering.

Hofjes werden gesticht als goedkope woonvoorziening voor ouderen met een smalle beurs. Men kreeg vaak niet alleen gratis woonruimte – wat al enorm scheelde – maar ook allerlei extraatjes, zoals elke week één brood en turf waarmee men kon koken en zich verwarmen. Uiteraard moest men wel over eigen inkomsten beschikken, want wat men aan extra's kreeg was in beginsel niet genoeg om van te leven. Wel bood het de mogelijkheid op een waardige, zorgeloze oude dag. Een plaatsje in een hofje werd dan ook gedurende een groot deel van de geschiedenis fel begeerd. Gelukkig waren er behoorlijk wat rijke weldoeners die bereid waren om hun vermogen aan te wenden voor een hofje. Aan het einde van de achttiende eeuw woonde in een stad als Leiden ruim tien procent van de bevolking boven de vijftig op een hofje. In andere steden was dat waarschijnlijk minder, al speelden hofjes ook daar vaak een belangrijke rol in de zorg voor de oudere medemens.¹

Verreweg de meeste hofjes werden dus gesticht met privaat geld door welvarende leden van de stadsgemeenschap, zoals Agneta Deutz. De vraag is waarom zulke mensen dat eigenlijk deden: wat bewoog hen? En wat voor soort mensen waren die hofjesstichters eigenlijk?²

Agneta Deutz, of een leven aan de top

Ze werd met een gouden lepel in de mond geboren, zoals dat heet, en verkeerde haar leven lang in gerieflijke omstandigheden. Agneta Deutz werd op 17 januari 1633 geboren in Amsterdam, in het nog altijd bestaande huis De Ster, Keizersgracht 121. Ze was de dertiende van in totaal veertien kinderen van

1 Henk Looijesteijn, 'Funding and Founding Private Charities in the Netherlands. A case study of Leiden almshouses and their founders, 1450-1800', *Continuity & Change* 27.2 (2012), 199-239, aldaar 199-200, 202-203.

2 Die vragen liggen ten grondslag aan het onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd, en dat deel uitmaakt van een veel groter onderzoek naar liefdadig geefgedrag in de vroegmoderne Nederlanden, het door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam gehuisveste project *Giving in the Golden Age*, onder leiding van Lex Heerma van Voss en Marco H.D. van Leeuwen. See for the project: L.H. Heermavan Voss and M.H.D. van Leeuwen, 'Charity in the Dutch Republic: an introduction', *Continuity and Change* 27 (2012), 175-197.

de rijke koopman Jean Deutz (1581-1638) en diens vrouw Elisabeth Coymans (1596-1653). Deutz was een immigrant uit Keulen die rond 1610 naar Amsterdam kwam en de stichter werd van het uiterst succesvolle handelshuis Deutz. Dat handelde in alles waarin winst viel te verwachten, van textiel tot koloniale waren, was actief als bankier van overheden en particulieren en belegde op grote schaal in landaanwinning. In 1649 had het handelshuis Deutz een balanstotaal van 1.547.346 gulden – omgerekend naar nu zou dat een koopkracht van ruim 12 miljoen euro betekenen. Agne-

ta's moeder was een telg uit een ander groot Amsterdams handelshuis. Zij was een dochter van de puissant rijke koopman Balthasar Coymans (1555-1634), op zijn beurt een immigrant uit Antwerpen die schatrijk werd in de handel. Het geslacht Coymans behoorde eveneens tot de top van rijkste kooplieden van het land.³

Rond 1620 lieten Agneta's ouders De Ster bouwen, en ze bepaalden later dat het huis gedurende vier generaties niet mocht worden verkocht. Het huis zou van de kinderen samen zijn, en de oudste van de nakomelingen had het recht er te wonen voor een huur van 600 gulden. Tot 1756 zou het in de familie blijven, en Agneta bracht er niet alleen haar jeugd door maar ook de laatste tien jaar van haar leven.⁴

Moeder Elisabeth liet bij haar dood ruim 1,4 miljoen gulden na, dat werd verdeeld tussen de acht overlevende kinderen. Elk kreeg dus 180.000 gulden, waarvan 90.000 gulden vrij te besteden was en 90.000 gulden vast stond, zodat de kinderen niet tot armoede konden vervallen als ze onverhoopt een gat in hun hand bleken te hebben. Dat lijkt echter niet het geval, want ook de volgende generatie deed het economisch zeer goed. Oudste zoon Jean Deutz (1618-1673) werd in de jaren 1660 nog rijker dan hij al was en staat met een nalatenschap van 360.000 gulden op nummer 110 op de lijst van 264 rijksten van de Gouden Eeuw. Jongere broer Joseph Deutz (1624-1684) werd ook schatrijk, besteedde zijn fortuin aan het laten bouwen en inrichten van een nog altijd bestaand kolos-

3 Marion Schut-Koelemij, 'Elisabeth Coymans 1596-1653. Een Amsterdamse koopmansvrouw in de zeventiende eeuw', Masterscriptie Geschiedenis UvA 2011, te raadplegen op: <http://dare.uva.nl/cgi/arno/show.cgi?fid=343544>, 33; Kees Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw. Kapitaal, macht en levensstijl* (Amsterdam 2006), 165-166.

4 I.H. van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', *Jaarboek Amstelodamum* 52 (1960), 97-123, aldaar 101.

saal grachtenpaleis met classicistische gevel op Herengracht 450. Het enorme huis werd weelderig ingericht. In 1674 was Joseph ondanks deze grandioze *lifestyle* nog altijd 389.000 gulden waard en daarmee nummer 101 op de lijst van 264 rijksten.⁵

Immigranten als Coymans en Deutz werden buiten het stadsbestuur gehouden, maar hun grote rijkdom opende wel de deur naar de maatschappelijke top voor hun kinderen, die goede huwelijken sloten. Jean Deutz en Elisabeth Coymans lieten bijvoorbeeld hun dochters trouwen met andere grote kooplieden en regentenzonen. Slechts twee van hun zoons trouwden, met bruiden uit regentengeslachten. Oudste zoon Jean Deutz huwde een lid van het rijke en machtige regentengeslacht Bicker, waardoor hij tenslotte ook de weg naar de vroedschap vrij maakte voor zijn zoon Jean (1655-1719), die in 1692 mocht toetreden tot dit machtige gezelschap. Zijn nieuwe status zette hij kracht bij door het aanschaffen van twee heerlijkheden en het bijbehorende kasteel Assumburg. Overigens zette hij de handelsactiviteiten van zijn vader voort, en bloeide het handelshuis Deutz ook in zijn dagen.⁶

Kortom, Agneta's familie was steenrijk en kon ook voor haar een goede echtgenoot vinden. Zij trouwde een week voor haar achttiende verjaardag met de Delftse burgemeesterszoon Gerard Meerman (1627-1668), waarschijnlijk een studievriend van broer Joseph. Een goede partij, want Meerman werd in 1662 zelf ook lid van de Delftse vroedschap. Zijn status als regent straalde ook af op zijn vrouw en haar familie. Zij nam dan weer 180.000 gulden mee, ook voor een deftige regent niet te versmaden.

Gedurende dertig jaar woonde Agneta in Delft, waar ze vermoedelijk het gerieflijke leven van een typische regentenvrouw leidde. Privé zat het echter niet altijd mee. Uit haar huwelijk kwamen vier kinderen voort, maar alleen het oudste kind bleef in leven: Jan, geboren in 1652 en vernoemd naar zijn moeders vader. Twee kinderen stierven vlak na de geboorte en een dochtertje stierf ongeveer vier jaar oud in 1663, tot groot verdriet van de ouders. Agneta's echtgenoot stierf ook jong, en nadat Jan op zijn twintigste naar Leiden verhuisde om te studeren bleef zijn moeder alleen achter. Niet voor lang, want op 9 juni 1674 hertrouwde ze met – weer een goede partij – de Delftse burgemeester Zacharias van Beresteyn (1623-1679), heer van Hofdijk en in Middelharnis en sinds 1652 lid van de Delftse vroedschap. Hij was afkomstig uit een welvarend regentengeslacht, dat er een handje van had om welgestelde partners zoals Agneta uit te kiezen: zij was in 1674 goed voor een vermogen van 307.000 gulden. Ondanks de gevorderde leeftijd van het echtpaar werd in 1675 nog een kind uit dit huwelijk geboren, Cornelis Joseph van Beresteyn. Moeder Agneta was toen al ruim 42 jaar. Wellicht verschaftte hij haar meer moedervreugde dan de zoon

5 Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw*, 184-185, 197-198.

6 Schut-Koelemij, 'Elisabeth Coymans', 14-18; Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw*, 198.

die ze 23 jaar eerder op de wereld had gezet, want met Jan lag ze in toenemende mate overhoop.⁷

Familietrammelant

Wat er precies gebeurde is niet duidelijk, maar in een brief die Agneta in 1677 aan haar zoon stuurde weet ze de verwijdering aan 'uwe woest leven en woedende conduyte'. Meerman weigerde bovendien terug te keren naar het huis van zijn moeder. Een jaar later was zijn gedrag volgens Agneta zo verergerd dat ze getuigenverklaringen liet noteren voor notarissen. Haar zoon zou haar regelmatig 'mijn vervloecte mama' hebben genoemd en onder andere hebben gezegd dat hij zijn moeder naar de hel wenste 'ende dat de duyvele haer door de hel met de haerlocken sleepte'. Ook zou hij hebben gewenst dat zijn moeder publiekelijk op het schavot werd geseld en dat hij wel 1000 gulden zou willen geven aan iemand die wist hoe zijn moeder, zijn stiefvader en zijn halfbroertje 'om hals te brengen'. Hij zou hebben ingebroken en hebben gestolen, samen met de zoon van de Waalse dominee Des Marets, waarbij ook diens dochter betrokken was.

Deze getuigenverklaringen dienden als bewijsmateriaal voor de onterving van Agneta's oudste zoon. Waarschijnlijk hielden haar acties verband met het feit dat Jan Meerman voornemens was om te trouwen met de wilde predikantendochter, Henriëtte Marie des Marets (1657-1724). Agneta wilde pertinent niet dat Jan met haar zou trouwen, hoewel er niets op haar afkomst viel aan te merken. De schepenen van Delft zagen dan ook geen redenen om het aangekondigde huwelijk tegen te houden, waarna Agneta in november 1679 beroep aantekende bij de Hof van Holland. Dat stelde haar echter in het ongelijk, waarna ze in beroep ging bij de Hoge Raad. Op 22 december 1679 verklaarde ook deze instantie haar tegenstand wettelijk ongegrond. Ook het inschakelen van de vader van de bruid, die zei geen toestemming te kunnen geven voor het huwelijk omdat hij dat aan Agneta had beloofd, bleek tevergeefs. Twee dagen na de uitspraak van de Hoge Raad werd het huwelijk al in de kerk aangekondigd, en op 7 januari 1680 werd het stel getrouwd. Agneta had bakzeil gehaald – blijkbaar was zij de enige die het huwelijk niet wilde.

Agneta was tot het uiterste gegaan om het huwelijk tegen te houden, maar liet het er niet bij zitten. In dezelfde week nog, op 13 januari 1680, verleed ze voor de notaris een al gereed liggend testament waarin ze haar zoon vanwege zijn gedragingen volledig onterfde. Nooit zou hij een stuiver van haar goed mogen trekken, al hield ze er rekening mee dat haar redenen om hem te onterven niet voldoende zouden zijn voor een gerechtshof. In dat geval zou hij niet

⁷ Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', 97-99; Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw*, 185, 198.

meer mogen krijgen dan zijn legitieme portie. Cornelis Joseph zou de rest erven. Omdat hij dan te veel zou profiteren van de onterving van zijn halfbroer, bepaalde Agneta dat hij van de nalatenschap zou ‘doen bouwen, stigten ende onderhouden soodanigen godshuys ofte hofjen’, dat zij bij andere akte in het leven zou roepen. Het was de eerste keer dat Agneta sprak over het stichten van een hofje.⁸

Agneta, een atypische stichteres?

Lag het voor de hand een hofje te stichten en je kind te onterven? Bepaald niet, want men had de morele verplichting ervoor zorg te dragen dat het nageslacht zo goed mogelijk een gelijke stand en vermogen kon behouden. Liever nog was de erfenis een grondslag voor een verder vermeerderde aanzien en rijkdom van het geslacht. Het was een plicht die overal werd gevoeld waar wat geld viel te verdelen. Families voerden uitgekiende huwelijks- en loopbaanstrategieën om te voorkomen dat het nageslacht in aanzien, welstand en macht zou verliezen. Het stichten van een duur hofje of het geheel nalaten aan liefdadigheid van het bij leven vergaarde vermogen lag daarom niet voor de hand als je nageslacht had.

De meeste hofjesstichters hadden dan ook geen kinderen, in tegenstelling tot Agneta. Wel hadden ze andere dingen gemeen met haar, zo blijkt als we haar vergelijken met het profiel van de stichters van de hofjes in Leiden. Ten eerste waren de meeste hofjesstichters daar ook eenlingen. Sommigen waren nooit getrouwd, sommigen waren verweduwd, zoals Agneta. Anderen waren wel getrouwd, maar hielden hun vermogen gescheiden van dat van hun partner, wederom zoals Agneta Deutz. Daarmee behielden ze ook de beschikking over de eigen nalatenschap. Hofjes werden ook gesticht door kinderloze echtparen, maar toch in overwegende mate door onafhankelijke individuen met hun eigen vermogen.

De meeste stichters, ook al handelden ze alléén bij het stichten van hun hofje, waren op een bepaald moment in hun leven getrouwd. Net zoals Agneta, die zelfs twee keer in het huwelijksbootje stapte. Dat is ook niet zo gek, want in het huwelijk treden was de maatschappelijke norm in de Republiek.

De meeste stichters mochten dan wel getrouwd zijn, kinderen hadden ze meestal echter niet, of ze hadden wel kinderen maar men verwachtte dat die het niet lang zouden maken. Sommige hofjes werden bij testament gesticht op voorwaarde dat eerst het kind in kwestie zonder eigen kinderen zou zijn overleden.

Het kwam ook wel voor dat mensen met kinderen een hofje stichten, dat was vrij uitzonderlijk. Agneta is zo’n uitzondering, want toen ze voor het eerst nadacht over een hofje had ze nog twee zoons, en ten tijde van haar dood nog altijd één.

8 Van Eeghen, ‘Het Deutzen Hofje’, 99-100.

Waarin Agneta wel overeenstemt met Leidse hofjesstichters is het bezit van een fortuin waarmee ze een hofje kon stichten. Het is moeilijk te zeggen wanneer men financieel in staat was een hofje te bekostigen, omdat wat men uitgaf aan een hofje enorm uiteen liep. Wel staat vast dat men er zeer welvarend voor moest zijn. Uit onderzoek naar de beroepen van Leidse hofjesstichters blijkt dat veruit de meeste behoorden tot de bovenlaag van de burgerij en goed verdienende beroepen hadden als koopman, brouwer of advocaat. Daar net boven zat de absolute top laag van de stedelijke maatschappij, gevormd door de regenten, die verhoudingsgewijs weinig hofjes stichtten. Agneta bewoog zich als rijke koopmansdochter en aangehuwd lid van de regentenklasse net tussen deze groepen in.

Tenslotte was Agneta net als de meeste Leidse stichters lidmaat van de Nederduits gereformeerde, publieke kerk. Ook al waren er wel hofjes in Leiden die juist door andersgelovigen werden gesticht, in andere steden was de godsdienstige verscheidenheid groter, met name bijvoorbeeld in Amsterdam.

Waarin Agneta tenslotte afweek van de Leidse hofjesstichters, is dat de grote meerderheid van de hofjes daar werd gesticht door mannen. Agneta maakte deel uit van een kleine groep zelfstandige vrouwen – alleenstaand dan wel gehuwd onder voorwaarden – die zelf konden bepalen wat ze met hun geld deden. Lang niet alle vrouwen konden dat, want in beginsel beheerde de echtgenoot het bezit van elke gehuwde vrouw.⁹

De weg naar een hofje

Toen het huis De Ster in 1682 beschikbaar kwam, was de band tussen Agneta en Jan nog altijd verbroken. Haar tweede man was inmiddels overleden, zodat Agneta met haar tweede zoon Cornelis Joseph naar Amsterdam verhuisde. Zeven jaar lang woonden moeder en zoon daar, totdat hij op 17 februari 1689 op jonge leeftijd overleed. Daarna woonde Agneta tot haar overlijden alleen in De Ster, met alleen nog maar haar ontaarde oudste zoon als erfgenaam. Ze bleef ‘tot mijn groot leetweezen’ met hem gebrouilleerd.¹⁰

Daarmee werd de vraag wat te doen met haar nalatenschap opnieuw actueel. Ten eerste moest er een nieuw testament gemaakt worden, waarbij ze niet over één nacht ijs ging. Ze was er namelijk van maart 1689 tot oktober 1691 onafgebroken mee bezig. Ze overlegde toen vrijwel dagelijks met haar advocaat, want grote rijkdom en een aantal broers zonder kinderen brachten de nodige

9 Zie voor de Leidse hofjesstichters: Looijesteijn, ‘Funding and Founding’, 205-212, 221-223; zie verder, ook voor het voorbeeld van een andere hofjesstichter uit een eerdere generatie: Henk Looijesteijn, *Hofjes als paleizen. Stichters, bouwers en bewoners in de 17de en 18de eeuw* (Den Haag 2014), 22-35.

10 StadsArchief Amsterdam (hierna SAA), Arch. nr 234, Deutzenhofje, no. 376; Van Eeghen, ‘Het Deutzen Hofje’, 101.

erfrechtelijke problemen met zich mee. Bovendien veranderde Agneta nogal eens van gedachten. Het was eigenlijk nog helemaal niet zeker of ze wel een hofje wilde stichten. Soms stelde ze als erfgenaam eventuele kleinkinderen, dan weer het weeshuis en het caritaatshuis van Delft, dan weer dacht ze er over om een familiefonds op te richten voor arme familieleden, of ze dacht erover de erfenis te laten bewaren voor haar zoon als hij nog eens een tweede huwelijk zou aangaan dat ze wel acceptabel achtte. Soms ondertekende ze een testament, maar maakte het dan snel daarna weer ongedaan. Over haar zoon dacht ze milder naarmate ze ouder werd – ze dacht er zelfs over alles aan hem na te laten als zijn vrouw voor hem zou sterven. Die laatste had het voorgoed verkoren bij Agneta, die het hooguit had over ‘mijn soons huysvrouw’ – zelfs haar naam kreeg ze nooit over de lippen. Elk ontwerp-testament werd zorgvuldig door haar bestudeerd om te voorkomen dat haar ongewenste schoondochter ooit aanspraak zou kunnen doen op de erfenis.¹¹

Begin 1691 was Agneta’s keuze voor een hofje echter definitief geworden, want ze schafte toen voor dat doel een aantal percelen grotendeels onbebouwde grond aan de Prinsengracht aan, voor in totaal bijna 10.000 gulden. De bouwplannen waren begin april 1691 al gereed. Met de bouw zelf werd echter pas begonnen na haar dood.¹²

Uiteindelijk duurde het nog een half jaar voordat ze tenslotte op 26 oktober 1691 bij een notaris haar testament deponeerde. Die mocht het echter niet in zijn protocol opnemen, want Agneta was te bang dat er dan iets over zou uitlekken. Het testament van 12 januari 1680 werd ongedaan gemaakt, maar Jan Meerman bleef onterfd. Hij zou wel zijn wettelijke deel krijgen, uit de nalatenschap een jaarlijkse rente van 500 gulden zolang zijn vrouw leefde, en daarna 1000 gulden tot de dag van zijn dood. Daarvoor gold wel als voorwaarde dat hij het testament van zijn moeder niet zou aanvechten. De kinderen van Agneta’s broer en zussen kregen een boerderij in de Schermer en een som van 10.000 gulden. De rest zou worden besteed voor de bouw van een ‘pieus hofje binnen deeze stadt Amsterdam’, ten gunste van ‘behoefteige vrouwspersoonen van de waere gereformeerde Religie ende daar van professie doende’. Agneta wees als administrateurs van haar nalatenschap en regenten van haar hofje aan: Adriaen Bogaert van Belois (1634-1708), burgemeester van Delft en een volle neef van haar eerste echtgenoot, haar eigen neef van moederszijde Joan Coymans (1645-1703) en dominee Petrus Schaack (1632-1708), sinds 1667 predikant te Amsterdam. Na hen zouden ‘de naasten van den bloede’ in aanmerking komen voor het regentschap.¹³

11 Van Eeghen, ‘Het Deutzen Hofje’, 101-102.

12 Van Eeghen, ‘Het Deutzen Hofje’, 115.

13 SAA, Arch nr 234, Deutzenhofje, no. 376.; Van Eeghen, ‘Het Deutzen Hofje’, 102-103; I.H. van Eeghen, *Inventaris van het archief van regenten en regentessen van het Deutzenhofje* (Amsterdam 1962), 5; Fred van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde*

Dat het hofje er zou komen, stond nu vast. In een aanvullend codicil van 27 oktober 1691 nam Agneta besluiten met betrekking tot de stichting van het hofje en het reglement voor de bewoonsters. Tot haar dood werd er nog een aantal codicillen toegevoegd, meestal met daarin kleine legaten. In die laatste jaren was ze ook op andere manieren bezig met haar nalatenschap. Achterop schilderijen en meubels schreef ze de namen van mensen voor wie het onderwerp in kwestie was bestemd. Ook liet ze haar eigen doodspenning slaan, waarop alleen de sterfdatum diende te worden ingevuld. Ze liet zichzelf afbeelden op haar doodsbed, voorzien van de toepasselijke spreuk 'Siet de Doot is een inganck ten Leven', en een vers:

Mevrouw Agneta Deutz beval haar geest aan God,
Aan 't graf haar afgemat lichaamlijk overschot,
Maar haar gedagtenis in dese silvre kunst
Aan die in dank ontfangt dit teeken van haar gunst.¹⁴

Haar zoon zal er wel geen hebben gekregen.

Agneta stierf tenslotte op 13 februari 1692, en werd bij haar tweede echtgenoot en tweede zoon begraven in de Oude Kerk te Delft, op 24 februari, op de dag af drie jaar na de begrafenis van Cornelis Joseph van Beresteyn.

Na haar dood hadden de drie executeurs een ingewikkelde taak, want Agneta had nog een aantal erfrechtelijke processen lopen over nalatenschappen van familieleden. Tegelijkertijd zorgde haar eigen dood voor een ander proces, terwijl er rekening moest worden gehouden met de bepalingen met betrekking tot De Ster. Na langdurige berekeningen bleek dat Agneta aan niet belast bezit netto 340.000 gulden had nagelaten. Ze was dus bij leven nog véél rijker geweest. Van het geld kwam een derde ten goede aan Jan Meerman als legitieme portie, en van de overschietende 220.000 gulden diende nog bijna 50.000 gulden aan alle legaten te worden besteed.

Uit de overschietende 170.000 gulden diende nog elk jaar aan Jan Meerman 500 gulden te worden betaald: de rest was beschikbaar voor het hofje. Meerman was daarmee nog altijd zeer rijk begiftigd, vocht daarom waarschijnlijk het testament niet aan en accepteerde zijn onterving. Van een uitkering van 1000 gulden zou het nooit komen, want hij overleed in 1702, één dag voor zijn vijftigste verjaardag. Feitelijk was zijn leven mislukt: hij had het in zijn leven niet verder gebracht dan dijkgraaf van een kleine polder bij 's-Gravezande, kinderen had hij niet gehad. Zijn vrouw hertrouwde naderhand met een vijftien jaar

predikanten tot 1816. Deel 1: predikanten (Dordrecht 1996), 217.

14 SAA, Arch nr 234, Deutzenhofje, no. 393; Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', 103; Van Eeghen, *Inventaris*, 5, 7.

jongere dominee.¹⁵

De totstandkoming van het hofje

Met de bouw van het hofje zelf werd pas begonnen nadat alle zaken waren geregeld, in maart 1694. Het hofje was ontworpen door meestertimmerman Pieter Adolfsz de Seeu of Zeeu (1639-1714), een oude bekende van de familie Deutz, die nu voor 44.000 gulden het werk werd gegund. De bouw was een jaar later gereed waardoor in de zomer van 1695 de eerste bewoonsters hun huisje konden betrekken. Het hofje werd toen geacht een waarde van 57.106 gulden te vertegenwoordigen, wat laat zien dat er niet was bekibbeld op de bouw. De eerste bewoonster stierf overigens reeds binnen zes maanden na de opening van het hofje en werd begraven op het Leidsekerkhof. Naderhand werden alle overleden bewoonsters van het hofje hier begraven.

De Seeu bouwde in een lange en succesvolle loopbaan tal van grachtenpanden en andere Amsterdamse *landmarks*, eerst naar ontwerp van de beroemde bouwmeester Adriaen Dortsman (1635-1682) en na diens dood naar eigen ontwerp. Daarbij nam hij veel elementen van Dortsmans vormentaal over, voor zowel het exterieur als het interieur van zijn ontwerpen. Dat is ook duidelijk te zien bij het Deutzenhofje, dat een oorspronkelijk ontwerp is. Het is gebouwd in de Lodewijk XIV-stijl van het classicisme, de nieuwste bouwstijl van het

15 Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', 103-105.

moment, en daarmee populair bij de maatschappelijke elite die met deze stijl haar status benadrukte. Dat gold ook voor het Deutzenhofje. Daarmee begon trouwens een nieuwe fase in de bouw van Amsterdamse hofjes. Voorheen waren hofjes weggestopt in een volkswijk, vanaf de jaren 1690 werden hofjes juist gesticht aan grachten, in fraai volgens de nieuwste architectonische mode vormgegeven gebouwen. Het Deutzenhofje wordt nog altijd beschouwd als een van de mooiste, volgens sommigen zelfs het mooiste, hofje van Amsterdam.¹⁶

Familieleed alleen?

De onverkwikkelijke familieruzie had Agneta gebracht tot het stichten van een hofje – al is daar weinig van te merken als men voor het hofje staat. Want in het vers daar boven de deur aangebracht staat heel iets anders over Agneta's beweegredenen:

‘Agneta Deutz laat hier haar Liefde en Gods-dienst blyken,
Den armen tot een Troost, tot voorbeeld aan den rijken’.

Met andere woorden, Agneta Deutz beriep zich hier op haar godsdienstigheid en haar naastenliefde jegens de armen, en wees zichzelf aan als voorbeeld voor haar gelijken. Dat waren niet zomaar praatjes voor de vaak, om te verhullen waar het eigenlijk om ging. Uiteindelijk gaf de familieruzie wel de doorslag, maar meerdere motieven speelden een rol. Hofjesstichters als Agneta Deutz hadden zelden slechts één reden op het oog. Het was dikwijls een mengeling van beweegredenen die elkaar versterkten. Uit Agneta's testament én uit de wijze waarop haar hofje gestalte kreeg, blijken meerdere, meer edele beweegredenen dan alleen de onterving van Jan Meerman. Dat had Agneta overigens gemeen met de meeste hofjesstichters. De voornaamste beweegredenen van deze weldoeners laten zich tot drie verschillende maar met elkaar verbonden concepten herleiden: godsdienstigheid, standsgevoel en de plicht te zorgen voor de naasten.¹⁷

16 Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', 105-106, 115, 118; Pieter Vlaardingerbroek, 'Gewelfde stucgangen. De vroegste voorbeelden van stucplafonds in Amsterdam', in: Eloy Koldewey e.a. (red.), *Stuc. Kunst en techniek* (Zwolle, 2010), 260 -277, aldaar 263; Annemarie Vels Heijn, *De hofjes van Amsterdam. 'Door menschlievendheid gedreeven'* (Amsterdam z.j.), 82, 86. Zie voor hofjesbouwstijlen en bouwmeesters ook: Looijesteijn, *Hofjes als paleizen*, 60-87.

17 Looijesteijn, 'Funding and Founding', 213-219; Looijesteijn, *Hofjes als paleizen*, 36-59. Overigens was ze zeker niet de enige hofjesstichter die haar familie in feite ontferde: Looijesteijn, *Hofjes als paleizen*, 51-53.

‘Haar liefde en godsdienst’

Om met het eerste te beginnen, het bedrijven van liefdadigheid behoorde tot de kerntaken van de gemiddelde gelovige. Vrijwel iedereen was in de zeventiende eeuw gelovig en verreweg de meeste Nederlanders waren het christendom in één van zijn verschijningsvormen toegedaan. Agneta Deutz was dat ook, als lidmaat van de Nederduitse gereformeerde kerk. Waarschijnlijk was het geloof haar een troost op haar oude dag. In elk geval benoemde ze een Amsterdamse predikant tot één van de regenten van haar hofje en las ze dagelijks in een Bijbel die ze aan een dienstbode naliet.

Calvinistische theologen zagen het doen van liefdadigheid als iets dat je als goed Christen vanzelf deed, als teken van de goddelijke genade die je al genoot. Sommigen geloofden daarom dat grote voorspoed in het ondermaanse een bewijs was van die goddelijke goedertierenheid. Er is geen bijzondere reden om aan te nemen dat Agneta dit ook zo geloofde. Zij kan misschien ook geïnspireerd zijn door de in de middeleeuwen wijd verbreide gedachte dat het doen van goede werken een noodzakelijk middel was om na de dood het eeuwig heil te bereiken. Men geloofde toen ook dat men kon bidden voor het zielenheil van de doden, die dan ook eerder de Hemel konden bereiken. Daar speelden hofjesstichters in die tijd op in door te verwachten dat de ontvangers van hun weldadigheid voor hen zouden bidden, bijvoorbeeld op hun sterfdag. Geestelijken en tal van door liefdadigheid ondersteunde armen baden tot in eeuwigheid voor de zielen van weldoeners, die zo ook in gedachtenis bij de levenden bleven: de zogeheten *memoria*-cultuur, de cultus van de liefdadige doden. Op bepaalde dagen in het jaar werd er dan een mis gehouden voor de weldadige dode, vaak op het altaar waarop soms ook een schilderij werd geplaatst waarop de stichters en schenkers stonden afgebeeld.

Na de Reformatie geloofden katholieken nog steeds in deze *salvation economy*, in tegenstelling tot protestanten. Maar in de praktijk overleefden aspecten van deze *memoria*-cultuur, want ook protestanten hechtten wel aan het voortbestaan van hun nagedachtenis. Dat zien we ook terugkeren in het geval van Agneta.

In de eerste plaats bepaalde zij dat de regenten eens in het jaar een maaltijd mochten houden op kosten van het hofje, de enige beloning die zij hen toestond. Hun vrouwen en dochters mochten daar ook bij aanschuiven. Niet alleen de regenten, ook de bewoonsters zouden bij die gelegenheid een verzetje krijgen. Dergelijke bepalingen werden wel vaker gemaakt door hofjesstichters, soms uitdrukkelijk op hun sterfdag, een overblijfsel van de middeleeuwse *memoria*-traditie.

Een andere overblijfsel daarvan was de bepaling dat ter aankleding van de kamer ook twee portretten van haarzelf en de portretten van Gerard Meerman en Zacharias van Beresteyn dienden te worden opgehangen in de regentenkamer, een verre echo van de gebedsportretten uit de late middeleeuwen.

Verder garandeerde ze haar nagedachtenis ook door in het codicil van 27 oktober 1691 te bepalen dat een flink deel van haar inboedel aan het hofje zou komen. In de regentenkamer zou haar ijzeren geldkist worden geplaatst,

en verder bepaalde ze dat tapijten, stoelen, de grote bijbel, een spiegel en een kast voor deze kamer werd bestemd. Daarnaast mochten de regenten alles wat ze nodig meenden te hebben voor hun jaarlijkse maaltijd en wat het hofje kon gebruiken uit de boedel halen. In een codicil van 12 december 1691 bepaalde Agneta nog dat een deel van haar tafelzilver bewaard zou blijven 'tot gebruyck van het Hoffie', eveneens vermoedelijk ten behoeve van de jaarlijkse maaltijd. Zo bleef haar herinnering ook door voorwerpen uit haar bezit levend.¹⁸

Om de eer van de familie

Verder diende tot haar persoonlijke nagedachtenis nog de doodspenning die zij zelf had ontworpen en had laten slaan, en waarin haar godsdienstigheid nog eens werd benadrukt. Dat was geen middeleeuws gebruik, eerder een uitdrukking van een andere vorm van gedachtenis die in het voetspoor van de Renaissance werd ontleend aan de klassieke wereld, de *fama* of roem. Dat gold niet alleen de eigen roem, ook die van de familie waartoe men behoorde. Veel hofjes werden in feite ware familieschrijnen, waarmee de eer van het geslacht ook in stand werd gehouden nadat het onverhoopt was uitgestorven.¹⁹

Dat het Agneta ook ging om *fama*, blijkt wel heel nadrukkelijk uit de bepaling in het testament van 26 oktober 1691 dat haar hofje zou worden genoemd 't Deutz Hoffie'. Kortom, het zou niet alleen een monument zijn van haar weldadigheid, maar ook bij implicatie die van het geslacht Deutz. De voorbijganger kan ook vandaag nog vaststellen dat het gaat om het 'Deutz Hoffie': boven de brede toegangsdeur in de voorgevel prijken twee putti – mollige kinderfiguurtjes – aan weerszijden van een gevelsteen met daarin gebeiteld en met goudverf geschilderd de woorden 'Deutzen Hofje'. Op de gevelsteen is verder een jaartal te vinden – 1695 – en het eerder genoemde dichterlijke opschrift.

Niet alleen het geslacht Deutz, ook de families van haar echtgenoten worden in feite herdacht, prominent op de gevel, waar drie kleurrijke wapenschilden geplaatst zijn, door een festoen verbonden. Het bovenste wapenschild is van Agneta, de andere twee van haar echtgenoten, wier familiewapens zo dus de faam van de stichting op hun geslachten deed afstralen. Door de in haar bezit zijnde portretten van het geslacht Meerman aan het hofje na te laten zorgde Agneta ervoor dat de nagedachtenis van deze tak van het geslacht Meerman in stand bleef.

De familie Deutz begreep maar al te goed de gunstige implicaties van het

18 Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', 106-109, 111, 115; Looijesteijn, 'Funding and Founding', 213-214; Looijesteijn, *Hoffes als paleizen*, 37-40. Zie voor *memoria*: Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (Munich 1999), 33-35.

19 Looijesteijn, 'Funding and Founding', 214-216; Looijesteijn, *Hoffes als paleizen*, 40-45; zie voor *fama* Assmann, *Erinnerungsräume*, 38-42.

bestaan van het hofje voor hun familienaam. In 1703 trad haar neef, de stamhouder van het huis Deutz, tot het regentencollege toe. Tussen 1752 en 1858 waren zelfs alle regenten Deutzen – daarna werden ook regenten uit andere families benoemd, maar tot hun uitsterven bleef de familie in het regentencollege vertegenwoordigd. Ze liet onder andere de omvangrijke collectie familieportretten onderbrengen in het hofje, waarmee het daadwerkelijk een soort familieschrijn werd. Weliswaar zijn de Deutzen in 1913 uitgestorven, maar Agneta's vooruitziende blik heeft inderdaad de nagedachtenis aan het geslacht Deutz levendig gehouden, tot op de dag van vandaag.

Het Deutzenhofje was overigens ook in een ander opzicht een familiehofje, want Agneta had bepaald dat het hofje ten allen tijde verplicht was om tot zes verarmde familieleden van de stichteres een plaatsje te geven. Die hadden dus voorrang op alle anderen, en ook dit was bedoeld om de familie-eer hoog te houden.²⁰

'Den armen tot een troost'

Arme familieleden, vooral als ze dezelfde achternaam voerden, waren een behoorlijke smet op het blazoën en konden de reputatie van de familie grote schade berokkenen. Vandaar dat Agneta's hofje, net als veel andere hofjes, in feite ook een manier was om de eer van de familie hoog te houden door te fungeren als opvangmogelijkheid voor verarmde familieleden. Dat kwam ook voort uit de verwachting dat de welvarende leden van een familie zorgden voor hun naasten. Dat was een morele verplichting, één waaraan men zich niet graag aan onttrok.

Echt nodig was dit overigens niet voor de steenrijke Deutzen. De bepaling lijkt slechts één keer in werking te zijn getreden. In 1744 deed een zekere Agneta Surjou († 1762), dochter van eenulpwerker uit de Jordaan, een beroep op die clausule. Haar grootmoeder zou de dochter zijn geweest van ene Barbara Duyts, op welke grond Surjou meende in aanmerking te komen. De regenten achtten deze beweerde verwantschap 'duisterlijk'. Maar omdat Surjou volgens haar dominee een ordentelijk persoon was, besloten de regenten voor de zekerheid haar de eerst vrijkomende plaats te geven, hetgeen een jaar later het geval was. Misschien hielp het ook dat ze dezelfde voornaam had als de stichteres.

Samenhangend met de zorg voor arme familieleden was ook de zorg voor het dienstpersoneel, dat vaak in huis woonde en waarvoor men ook een morele zorgplicht had. Veel hofjes boden dan ook plaats aan de dienstdienden van de stichter en Agneta was hier allesbehalve een uitzondering op. Zij bepaalde dat alle dienstdienden die haar langer dan vier jaar hadden gediend ten allen tijde in

20 SAA, Arch nr 234, Deutzenhofje, no. 376; Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', 108, 110; Van Eeghen, *Inventaris*, 5, 42-43; Vels Heijn, *De hofjes van Amsterdam*, 82-86; Looijesteijn, 'Funding and Founding', 216-217.

aanmerking kwamen voor een plaatsje, ongeacht hoe oud ze waren. Vier van haar dienstboden deden later inderdaad een aanspraak op een plaatsje, nadat ze in haar testament overigens al heel vaak gul waren bedankt.

Tenslotte voelden veel hofjesstichters de aandrang om iets te betekenen voor hun geloofsgenoten, want men had ook voor de arme geloofsgenoten een morele zorgplicht. Agneta was daarop wederom geen uitzondering: zij bepaalde dat haar hofje bestemd was voor Nederduits gereformeerde vrouwen van boven de vijftig, die in aanmerking kwamen na haar familie en na haar dienstboden. Op die manier was ze de 'armen tot troost'.²¹

'Tot voorbeeld aan den rijken'

En een voorbeeld voor de rijken, zo vond Agneta. Deels was dit een uiting van het verlangen naar *fama*: haar nagedachtenis als weldoenster onder haar gelijken. Andere hofjesstichters hebben inderdaad haar voorbeeld gevolgd, zoals wel zeer letterlijk de Haarlemse hofjesstichter Wouterus van Oorschoot (1704-1768), een Amsterdamse koopman. Hij kopieerde in de gevel van zijn hofje het vers van Agneta en verving alleen haar naam door de zijne. Er is wel meer reden om aan te nemen dat hofjesstichters door anderen werden geïnspireerd, want er werd in testaments vaak verwezen naar andere hofjes als voorbeeld voor hun stichting.

Mogelijk werd Agneta zelf geïnspireerd tot ruimhartige liefdadigheid door het voorbeeld van haar ouders, die weliswaar geen hofje hadden gesticht maar wel op andere wijze op grote schaal de armen hadden bedacht. In 1637 hadden zij in hun testament bepaald dat uit de nalatenschap 1000 gulden moest worden gegeven aan de armen van de Nederduits gereformeerde kerk, 800 gulden aan de armen van de Waals gereformeerde kerk, 200 gulden aan studenten in de godgeleerdheid die bij particulieren in de kost waren, en nog 600 gulden die de langstlevende naar eigen goedgevoelen kon verdelen onder armen en behoeftigen. De langstlevende moest dit doen na de dood van de partner, dus deze legaten werden al in 1638 uitgekeerd. Naderhand deed moeder Elisabeth deze liefdadigheid nog eens dunnetjes over. In het testament dat ze een week voor haar dood in 1653 maakte, vermaakte Elisabeth aan de diaconie 1400 gulden, waarvan 1000 voor de Nederduits gereformeerde armen en 400 gulden aan de Waals gereformeerde armen. Tenslotte moest nog 600 gulden worden verdeeld onder nader uit te kiezen armen. Agneta Deutz zal haar hofje wellicht mede hebben gesticht vanwege het goede voorbeeld van haar ouders, die immers ook tot de rijken behoorde.²²

21 SAA, DTB 1105, p. 12vo en p. 13; Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', 115-116; Van Eeghen, *Inventaris*, 6; Looijesteijn, 'Funding and Founding', 216-221; Looijesteijn, *Hofjes als paleizen*, 45-51.

22 Schut-Koelemij, 'Elisabeth Coymans', 28, 31, 60, 67; Looijesteijn, *Hofjes als*

Ten besluit

Agneta Deutz stichtte één van de mooiste en rijkste hofjes van Amsterdam, waarmee ze naar buiten toe blijk gaf van godsdienstigheid, de familienaam eerde en behoedde voor eerverlies. Op deze manier kon ze ervoor zorgen dat met verarming bedreigde familieleden, voormalig personeel en geloofsgenoten van de vrouwelijke kunne een toevlucht konden vinden in haar hofje. Die beweegredenen waren maatschappelijk aanvaard, en deelde Agneta met tal van andere hofjesstichters. Tegelijkertijd stak ze, binnenskamers weliswaar, niet onder stoelen of banken dat haar stichting verband hield met de vete met haar oudste zoon. Daarin was ze een stuk ongebruikelijker, hoewel ze niet de enige hofjesstichter was die zo ongewenste erfgenamen de voet dwars zette. Hoewel op het oog tegenstrijdig, is dit op zich niet verbazend: mensen hebben nu eenmaal vaak meerdere redenen om iets te doen. In elk geval was Meermans verlies winst voor generaties oudere vrouwen die tot op de dag van vandaag profijt trekken van Agneta's liefde, godsdienst – en boosheid.

paleizen, 53-56. Zie voor Van Oorschot en zijn hofje: G.H. Kurtz, *Haarlemse Hofjes* (Haarlem 1972), 135-139.

Interview met Petty Bange

Door: Robin Hoeks & Fons Meijer

‘Ik wil niet over mijn graf heen regeren’. Petty Bange en veertig jaar Nijmeegse universiteit

Tegenwoordig is het gebruikelijk dat aio's en postdocs komen en gaan; aanstellingen van langer dan twee jaar zijn schaars. Wat dit betreft is dr. Petty Bange een vreemde eend in de bijt: per september 2015 zal zij afscheid nemen van de Radboud Universiteit, na een dienstverband van veertig jaar. Dit was voor Ex Tempore een gelegenheid om eens bij de gewaardeerde universitair docent Middeleeuwse Geschiedenis langs te gaan om terug te kijken op haar lange loopbaan en op de veranderingen die in deze periode plaats hebben gevonden. Allereerst vroegen we of ze al afscheid aan het nemen was.

‘Dat hangt er vanaf wat je daar onder verstaat. In materieel opzicht wel’, zegt Bange, doelend op al grotendeels lege boekenkasten in haar werkkamer in het Erasmusgebouw. ‘Het een en ander heb ik al weggegeven of mee naar huis genomen. Maar nee, echt afscheid ben ik niet aan het nemen. Ik ben ook niet van plan een officieel afscheid te organiseren, dat ligt niet zo in mijn aard.’ Als we doorvragen noemt Bange ook dat ze tot een oude lichterding docenten behoort (samen met onder andere hoogleraar cultuurgeschiedenis Peter Rietbergen en universitair docent Oude Geschiedenis Gerda de Kleijn-Eijkelestam), waardoor ze simpelweg wat minder contact heeft met de nieuwe generatie docenten. Een verandering in de organisatorische structuur heeft dit nog eens versterkt: ‘Toen ik hier net kwam bestonden er nog vakgroepen, met onder iedere hoogleraar een kleine groep medewerkers. Dat bestaat niet meer, daardoor zijn de subafdelingen minder hecht geworden. Er zijn dus ook zagezegd minder mensen om afscheid van te nemen.’

Er is natuurlijk meer veranderd in de periode dat ze verbonden was aan de Radboud Universiteit (Katholieke Universiteit tot 2004), vertelt Bange: *‘Ook de studiestructuur is veranderd: na het Kandidaatsexamen [na drie jaar red.] koos je een hoofdvak met bijvakken. Dit betekende dat studenten binnen een hoofdvak ook meer contact hadden met elkaar en de betreffende vakgroep.’* Desalniettemin denkt ze niet dat de relatie tussen staf en studenten veel veranderd is en ook is de grootte van de groep studenten niet noodzakelijkerwijs toegenomen: *‘In de jaren zeventig hadden we ook honderdveertig eerstejaars!’* Bange vertelt dat veel andere veranderingen vooral van praktische aard waren. *‘Toen ik hier kwam in 1975 hadden we*

nog geen elektrische schrijfmachines en als je naar de UB moest om een werk te bestellen moest je er naartoe lopen, in de kaartenbak zoeken en de informatie invullen op een formuliertje waarna het klaar werd gelegd. Bovendien waren de open opstellingen van de Universiteitsbibliotheek voor een deel nog in het Erasmusgebouw, op de derde, zevende, elfde en vijftiende verdiepingen. De centralisatie van de Universiteitsbibliotheek is door de afdeling Geschiedenis nog geprobeerd tegen te houden, omdat het voor de medewerkers reuze makkelijk was zo dicht bij de boeken te zitten, voegt ze toe. De tocht langs de bovenverdieping van de Refter en over de loopbrug richting de UB behoort nu tot het vaste stramien van iedere onderzoeker in de Erasmusstoren.

Mogelijkerwijs de grootste verandering was de invoering van het studentactiverend onderwijs, denkt Bange. *'Dat vind ik niet slecht, Studenten hebben nu wat meer te vertellen in werkcolleges.'* Een verschil in de capaciteiten van studenten ziet ze wel, hoewel ze de studenten nu even slim vindt als vroeger: *'Toen ik hier kwam werken konden we studenten Engels, Duits en Frans laten lezen, dat kan niet meer. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat studenten nu dommer zijn, maar de vooropleiding is anders en dus is wat wij van eerstejaars vragen ook veranderd. En er zijn er natuurlijk altijd die er de kantjes vanaf lopen.'* De grote verandering op dit vlak ziet Bange in de ingang van de Wet op het voortgezet onderwijs (WVO, of mammoetwet) in 1968. *'Hierdoor konden wij minder eisen stellen aan studenten',* vertelt ze, *'studenten van nu hebben minder achter de kiezen als ze afstuderen dan studenten daarvoor, met name qua hoeveelheid gelezen literatuur. Al wil ik niet zeggen dat het nu beter of slechter is.'* Bange ziet wel een grote continuïteit in het enthousiasme waarmee er door stafmedewerkers aan de universiteit gewerkt wordt: *'Dat was er toen en dat is er nog steeds; je werkt hier omdat je het leuk vindt. Dat moet ook wel.'*

Dit enthousiasme heeft Bange zelf ook nog steeds. Ze licht toe: *'Het leukste van dit vak is dat je zowel onderzoek doet als onderwijs geeft. Ik zou nooit een vak hebben willen hebben waarbij ik alleen maar op mijn kamertje zou zitten lezen en schrijven, of waarbij ik vijf dagen in de week les zou geven. De combinatie van beide vond ik het prettigste van dit werk.'* Ze heeft dan ook enigszins gemengde gevoelens bij haar pensioen: *'Het lezen en schrijven kan altijd nog, maar ik zal studenten en het geven van college erg missen. Ik heb over het algemeen een goede relatie met studenten. Ik vind het ontzettend leuk jonge mensen iets te leren.'*

Als we vragen naar persoonlijke veranderingen gedurende haar loopbaan antwoordt ze dat met name de eerste jaren van haar docentschap haar hebben gevormd. Een hoogtepunt was haar promotie onder professor A.G. Weiler, van wie ze haar interesse in de geestesgeschiedenis overnam, in 1986 op laatmiddeleeuwse moralistische traktaten. *'Na mijn promotie werd het wel wat rustiger, niemand vroeg meer wanneer mijn boek af was.'*

Het onderzoeksgebied van Bange heeft zich tijdens haar carrière ook langzaam ontwikkeld: waar zij eerst voornamelijk schreef over laatmiddeleeuwse traktaten, ontdekte ze op een gegeven moment de fascinerende wereld van Desiderius Erasmus en Thomas More. Na publicaties over de vrouw in de Middeleeuwen verscheen Erasmus ten tonele, toen haar man (die lid was van

de commissie die een nieuwe uitgave van de Opera Omnia voorbereidde) haar vroeg een deel van die tekst uit te typen. *'Toen bedacht ik hoe weinig ik van de auteur wist en ben ik me in de humanist gaan verdiepen. Een paar jaar later werd me gevraagd de Lof der zothed te vertalen en zei ik natuurlijk geen "nee".'* Tijdens haar loopbaan ontsloot ze ook aspecten van de middeleeuwen voor een groter publiek: het blijft natuurlijk een van de meest vertekende periodes in de wereld-geschiedenis. *'En ik heb me nog een beetje bezig gehouden met heksenvervolgingen',* vertelt ze, om er snel aan toe te voegen: *'maar dat is natuurlijk geen middeleeuwen meer.'* Recenter publiceerde ze ook over Thomas More's *Utopia*, *'omdat daar zo ontzettend veel onzin over wordt verteld.'*

Ze geeft te kennen dat ze na haar vertrek aan de universiteit geen afscheid zal kunnen nemen van Thomas More en Erasmus. *'Boeken daarover heb ik uiteraard bewaard tijdens het opruimen van mijn werkkamer.'* Ondanks de 'kilometers boekenplank' die publicaties over deze twee onderwerpen vullen, is er volgens Bange altijd nog wat nieuws te vinden, misschien mede door de vele misvattingen die over hen bestaan. Als grootste en breedst gedeelde vergissing over Thomas More's *Utopia* noemt ze het feit dat het een ideale staat was. *'More schrijft de tekst als commentaar op wantoestanden in het Engeland van zijn tijd en laat zien dat een ideale samenleving niet bestaat. Als je in Utopia zou moeten leven liep je gillend weg.'* Een soortgelijke regeling als emeritus-professor Middeleeuwse geschiedenis Peter Raedts, die nog regelmatig colleges geeft, ziet Bange overigens niet zitten. *'Ik vind dat je op een gegeven moment iets niet kunstmatig moet rekken en er een punt achter moet zetten, tenzij het een ongelooflijke noodsituatie is. Ik wil niet over mijn graf heen regeren.'*

De meer algemene veranderingen in de onderzoekswereld, zoals de druk die bij onderzoekers ligt om snel te publiceren in grote tijdschriften en de verkorting van veel projecten, ziet Bange met lede ogen aan. *'Vroeger liep promotieonderzoek soms langer en was er meer ruimte voor onderzoek naast een vaste aanstelling als docent. Dissertaties zijn nu ook kleiner van omvang, wat niet meteen iets over kwaliteit zegt trouwens. Er zit meer druk achter en het lijkt me dat het wat dat betreft ongemakkelijker is geworden.'* De nadruk die op Engels als leidende academische taal is komen te liggen vindt ze geen vooruitgang: *'Schrijf liever goed Nederlands dan slecht Engels. Daarbij is het bij bepaalde onderwerpen allesbehalve noodzakelijk dat er in het Engels over gepubliceerd wordt. De Moderne Devotie bijvoorbeeld, dat is natuurlijk bij uitstek een Nederlandse beweging. Elke buitenlander die zich daarmee bezighoudt, moet Nederlands kunnen lezen.'*

In deze nieuwe universitaire wereld is het nagenoeg ondenkbaar dat iemand onafgebroken veertig jaar aan dezelfde universiteit verbonden blijft. Desalniettemin was het voor Bange duidelijk waarom ze dit wel heeft volgehouden aan de Radboud Universiteit. *'Ik vond het hier leuk, heel simpel. Ik heb het hier altijd naar mijn zin gehad en vond het dus ook niet nodig iets anders te zoeken.'* Een specifieke collega die ze zal missen kan Bange desondanks niet noemen. *'Er zijn er genoeg van wie ik denk: dat waren aardige mensen. Best een heleboel eigenlijk, maar echt specifieke namen kan ik niet noemen. Ik ben goed bevriend met Rietbergen en dat blijven we natuurlijk ook, ook na ons pensioen [professor Rietbergen zal*

per januari 2016 de Radboud Universiteit verlaten].’

Tot slot heeft Bange nog een laatste tip voor alle studenten: *‘Realiseer je dat je studeert voor het leven en om er later geld mee te verdienen, maar ook omdat je het leuk vindt. Ik denk dat geschiedenis daarvoor heel geschikt is. Mijn buurman werkt bij een bank en die vertelde me laatst dat het ze het vaak helemaal niet uitmaakt wat voor opleiding hun werknemers precies hebben. Het gaat om de academische vaardigheden, de kneepjes van het bankwezen leren zij ze wel. Dat vond ik een treffende uitspraak.’*

Leermeesters in de geschiedenis

In deze rubriek komt elk nummer een medewerker van de Radboud Universiteit aan het woord over zijn of haar leermeester. Deze keer is de beurt aan **Sven Meeder**, universitair docent Middeleeuwse geschiedenis verbonden aan de opleiding Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

‘Throughout the writing of this book, I have accumulated debts to numerous people and institutions’. Deze standaardformule vind je – in een of andere vorm – in de dankbetuiging voorin in bijna alle recente boeken van historici. Daarmee is het een diep verankerd cliché geworden dat we bij al onze ‘prestaties’ onderweg hulp hebben gehad, in alle soorten en maten, van veel mensen. Dat boek van mij is in de maak, maar ik heb inmiddels al een behoorlijke mentale waslijst aan mensen die ik in de *acknowledgements* mag bedanken voor de weg daarnaartoe. En in mijn geval was die weg een kronkelig paadje met de nodige zijwegen en het nodige oponthoud.

Ik ben in 1997 begonnen met mijn studie Geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Op een of andere manier werd ik in het geheel niet gehinderd door de lelijkheid van het massieve betonnen bouwwerk aan de Zuidas dat nog altijd het hoofdegebouw van de VU is, met daarin tussen de negende en de twaalfde etage de opleiding Geschiedenis. Wat mij heel erg aantrok aan de VU was de kleinschaligheid: zo’n veertig eerstejaars. Dat betekende werkgroepen van maximaal twaalf studenten; stilletjes achterin zitten was er niet bij en onvoorbereid op college komen dus ook niet. Wat me ook aansprak was de mogelijkheid om Afrikaanse geschiedenis te kunnen studeren. Daar is uiteindelijk niets van gekomen.

Ik weet nog goed welk hoorcollege me uiteindelijk op het pad van de middeleeuwse geschiedenis heeft gezet: een hoorcollege van Jaap van Moolenbroek over, onder andere, de Synode van Whitby, waar de kersteningsdrang vanuit Rome botste met de Ierse geestelijken in Schotland en Northumbrië. Van Moolenbroek was een fantastische verteller en het was ongetwijfeld voor een groot deel aan zijn retoriek te danken dat dit onderwerp me op dat moment greep. Op zijn aanraden begon ik in het werk van Beda Venerabilis, ik wilde wat meer weten over die vreemde Ieren aan de rand van Europa. Ik stuitte op een exotisch studie in Utrecht: Keltische Talen en Cultuur en vanaf het tweede jaar ben ik twee studies aan twee universiteiten gaan studeren. Van Afrikaanse geschiedenis weet ik nog altijd bijster weinig.

Het was ook Jaap van Moolenbroek die het vak ‘Historiografie II’ gaf waarin elke student één groot ‘klassiek’ werk moest lezen. Op mijn bordje lag *Surveillance et punir* van Michel Foucault, een dikke pil waarvan ik in elk geval een gedeelte in het Frans wilde lezen. Nu weet ik dat Foucault niet meer echt in de mode is (niet hier, althans), maar dit boek was voor mij zeker een ontdekking. Voor het eerst las ik over de kracht van woorden om, bijvoorbeeld, mensen buiten te

sluiten en de invloed die *discours* heeft op de werkelijkheid, zaken waar ik me nog altijd mee bezig hou.

Mijn scriptiebegeleider op de VU was (nu professor) Koen Goudriaan, maar eigenlijk trad hij al heel vroeg tijdens mijn studie op als begeleider. Hij probeerde mijn neiging om nog meer studies en nog meer vakken te volgen in te dammen (heel eventjes deed ik zelfs nog drie studies tegelijkertijd); hij adviseerde me terecht om me meer te concentreren op het goed afronden van een beperkt aantal vakken en niet op het volgen van heel veel vakken. Uiteindelijk stond Goudriaan, gespecialiseerd in laatmiddeleeuwse stedelijke geschiedenis van de Nederlanden, het ook toe dat ik mijn doctoraalscriptie zou schrijven over een begin negende-eeuws Iers missaal, de Stowe Missal. Iets dat zeker niet direct tot zijn expertise gerekend kan worden. Ik herinner me nog goed de scriptie-gesprekken op zijn kamer in dat betonnen hoofdgebouw van de VU: als ik een passage verduidelijkte of uit ging leggen wat ik wilde doen, keek hij me stilzwijgend met gefronste wenkbrauwen aan alsof ik volkomen idiote dingen zat te beweren. Als ik uitgepraat was ontspanden de wenkbrauwen en zei Goudriaan (meestal) iets in de trant van “ja, dat is wel overtuigend ja.” Het onbekende onderwerp zorgde ervoor dat ik vaak tot in detail moest uitleggen wat ik aan het doen was en de gefronste wenkbrauwen maakten dat ik het heel precies moest beargumenteren. Dat laatste is sowieso iets dat ik geleerd heb van Koen Goudriaan, die het niet toestond om, zelfs met enige flair, een slecht onderbouwd verhaal te houden.

Na mijn afstuderen heb ik twee jaar biertjes en koffie geschonken totdat ik de kans kreeg om te promoveren in Cambridge. Het eerste jaar was Tessa Webber mijn begeleider, van wie ik het een en andere over paleografie en codicologie geleerd heb, en die elke week een uur de tijd nam om de vele schetsen van mijn essays te bespreken. En elke week waren mijn blaadjes helemaal rood van de op- en aanmerkingen. Als ik het dan aangepast had, kreeg ik het de volgende week weer rood terug. En ook Tessa was heel precies (koppel bijvoorbeeld geen actieve werkwoorden aan abstracte begrippen!). Op die intensieve manier heb ik geleerd om Engelse essays te schrijven.

Mijn promotor was professor Rosamond McKitterick, een grote autoriteit op het gebied van vroegmiddeleeuwse geschiedenis met een groot hart voor ‘haar’ studenten: de *rosamondi*, zoals we soms genoemd werden. Ze wist met een hele losse benadering het beste boven te halen in haar PhD-studenten. Behalve van McKitterick zelf, waren die studenten in Cambridge ook belangrijke leermeesters. De passie en energie waarmee zij met hun vakgebieden bezig waren, werkten heel inspirerend; het proberen mee te praten over, bijvoorbeeld, ‘the Foucauldian method of studying geographical commonplaces in seventeenth-century France’ zorgde voor allerlei nieuwe inzichten.

Het verbaast me altijd enigszins hoe weinig studenten onderling over onderwerpen uit hun studie lijken te praten; misschien omdat ze niet als een studiebol of nerd willen overkomen (echt een Nederlandse ziekte), misschien uit gêne omdat ze bang zijn om iets te zeggen dat fout blijkt te zijn of iets dat ze (nog) niet kunnen onderbouwen. Terwijl juist in dat soort gesprekken dat wat

ons bindt, de liefde voor geschiedenis (of wetenschap in het algemeen), naar voren komt. Tegen de studenten zou ik dan ook willen zeggen, de volgende keer dat jullie in de Rector zijn, praat eens over jullie favoriete Karolingische kapitulairum, of over de vraag of Bonifatius VIII een leuke opa zou zijn geweest, of over de diepere impact van de Marcomannenoorlog. Want je medestudenten zijn misschien wel de belangrijkste leermeesters.

Boeken Top 5

Rick Mourits *is als promovendus in dienst bij het onderzoeksproject Genes, germs and resources van de afdeling Geschiedenis aan de Radboud Universiteit.*

Afgelopen september ben ik na meerdere omzwervingen bij geschiedenis als promovendus begonnen. Ik was hier nog geen dag in dienst toen er van mijn medehistorici klachten kwamen over mijn boekenkast, want die was toch wel erg leeg. Nu, zo'n acht maanden later, is de bovenste plank gevuld met standaardwerken over de negentiende eeuw die ik met veel plezier heb verslonden, zoals *Koninkrijk vol sloppen* en *Allemaal beestjes*. De kast zelf is echter nog steeds grotendeels leeg, zeker voor mensen die sociologie, ontwikkelings-economie en genetica niet kunnen waarderen. Ik zal jullie daarom mijn professionele tips besparen en verhalen over de boeken die mij aan het hart gaan. Het zijn vijf grepen uit de boekenkast die mijn collega's nooit zien: een wanordelijk ding dat iedere maand chaotischer ingedeeld wordt vanwege ruimtegebrek.

Mijn grootste oppervlakkige liefde in de boekenkast is *Verzamelde gedichten* van Martinus Nijhoff. Ik weet niet waar ik meer van houd, de dichtregels van Nijhoff of de kaft die je tegemoet straalt. Granietgrijs met vier zwarte letters onder elkaar: M N V G. Toegelicht in zilveren onderschrift: Martinus Nijhoff Verzamelde Gedichten. Ik doe er dan ook altijd lang over voordat ik de bundel eindelijk opensla. Daar is de tekst zo mooi gezet, dat ik vanzelf op de pagina's blijf hangen. Langzaam sta ik stil bij de gedichten. Het 'Lied der dwaze bijen' en 'Het kind en ik' zijn persoonlijke favorieten, maar er is nog veel in de bundel te ontdekken. Elke keer dat ik er doorheen blader, blijft de typografie mij echter het meest beklijven. Toch is de liefde niet enkel oppervlakkig en is er maar een dichter die mij meer weet te raken: Victor Hugo met 'Demain dès l'aube'. Maar als je bij dit gedicht niet volschiet is het slecht met je gesteld. Het staat daarom ook niet in mijn kast.

Mijn grootste voorkeur gaat echter uit naar fabels en gedoemde hoofdpersonen. Voor mij is er niets heerlijker dan een crash die in slow motion en met een goede teug cynisme en humor plaatsvindt. Verrassingen zijn daarbij niet erg, maar het moet wel een beetje naar aflopen. Ik ben daarom altijd fan geweest van Roald Dahl. Als kind heb ik altijd gesmuld van zijn verhalen, en dat is eigenlijk nooit overgegaan. Spannend, fantasierijk en heerlijk gruwelijk en genadeloos op zijn tijd. We weten allemaal dat de verwende kinderen in *Sjatie en de Chocoladefabriek* op gepaste wijze de fabriek uit werden gemieterd. En dan zijn er nog zoveel andere goede boeken van zijn hand: *De heksen*, *Matilda* en *Fantastic mr Fox* bijvoorbeeld. *Matilda* was de beste film en *De heksen* had het beste einde, maar *Fantastic mr Fox* blijft mijn favoriet. Drie domme, dikke boeren met bulldozers en jachtgeweren tegen een vos. Een vossenstaart sneuvelt, een

hele heuvel wordt met de grond gelijk gemaakt, maar de boeren zijn te dom en hebberig om te kunnen winnen. De ondergang van de boeren staat vast, alleen omdat de vos zo fantastisch is.

Een andere favoriete fabel is *Animal Farm*. Iedereen kent Orwell, iedereen heeft van 1984 en *Animal Farm* gehoord, maar veel te weinig mensen hebben dit laatste boek gelezen. Waar 1984 een stilistisch werk was dat door de laatste zin betekenis kreeg, is *Animal Farm* een fabel die bij vlagen realistischer is dan de wereld om ons heen. Mensen die het boek niet gelezen hebben, associëren het boek met de zin: 'We zijn allemaal gelijk, maar sommigen meer dan anderen.' Er zijn echter zoveel meer goede passages. Vooral het vertrek van Boxer hakt erin als de normaal onverstoorbare Benjamin in paniek de boerderij op komt rennen. Lees het boek en je kan het associëren met je ergste nachtmerries.

Ik hou van Kafka, maar ik hou niet van kiezen. Ik heb daarom een voorliefde voor Kafka's *Sämtliche Werke*. De beste man is mijn lievelingsschrijver, iets wat ik Nederland meermaals heb moeten verdedigen. Dat Kafka hier niet populair is komt doordat zijn boeken verdomd lastig te vertalen zijn. De beroemde openingszin van *Die Verwandlung* is gewoonweg onvertaalbaar: 'Als Gregor Samsa eines Morgens aus unruhigen Träumen erwachte, fand er sich in seinem Bett zu einem ungeheuren Ungeziefer verwandelt.' De Duitse versie is perfect gestileerd, maar in het Nederlands wordt het een nogal lompe: 'Toen Gregor Samsa op een ochtend uit onrustige dromen ontwaakte, ontdekte hij dat hij in zijn bed in een monsterachtig ongedierte was veranderd.' Als je het mij vraagt is Kafka het beste wat het Duitse taalgebied heeft voortgebracht, samen met Beethoven. Ga ik een maand op reis, dan neem ik hem mee. Lees ik er dan altijd uit, nee. Mis ik het boek als ik het niet inpak, ja.

Tot slot wil ik kleur bekennen in het debat over Nederlandse literaire landschap. Ik ben namelijk een groot fan van Hermans. Wat mij betreft bestaat er ook geen grote drie. Mulisch is een overschatten narcist die redelijke boeken schreef en Reve is een perverse jenner die hoogstens vermakelijk is. Hermans is verreweg de grootste: de misluktingskunstenaar. Zijn beste boek is *Nooit meer slapen*, een prachtige ramp die je aan voelt komen, maar nooit helemaal kunt plaatsen. Het boek is niet per se mooi geschreven, maar wel een prachtige ramp in wording. Van begin tot eind weet je dat het verhaal niet goed kan aflopen, en toch blijft het noodlot wispelturig, verrassend en – vreemd genoeg – genadig. Zelfoverschatting en tekortkomingen hebben we allemaal, en ze maken ons allemaal mislukkelingen. Als we niet op tijd stoppen, tenminste, en beseffen dat de wereld genadiger over ons is, dan wij over onszelf. Hierover heeft Hermans vele tragedies geschreven, waarbij je vooral mededogen met de hoofdpersonen krijgt. Groots in hun hoofd, maar werkelijk een speelbal van het lot. Helaas, heeft Hermans hier zelf niet altijd leer van getrokken.

Alumnus

*In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan **Martijn Vermast** (1975), die in 2001 afstudeerde.*

Liefde voor geschiedenis valt of staat bij een bevlogen docent op de middelbare school: in de verhalen schuilt immers het verleden. Veertien jaar geleden besloot Martijn Vermast deze belangrijke taak op zich te nemen, en werd hij geschiedenisdocent in Oss. Deze keuze zag hij niet aankomen, hoewel zijn studieloopbaan anders deed vermoeden. Het leven van een geschiedenisalumnus kan soms onverwachts lopen.

Martijn Vermast werd in 1975 geboren in Terneuzen en groeide op in Sas van Gent, een plaats tegen de Belgische grens. In 1992 verliet hij Zeeuws-Vlaanderen om Geschiedenis aan de lerarenopleiding in Tilburg te studeren. Vijf jaar later begon hij aan een studie Geschiedenis aan wat toen nog de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) heette. In 2001 rondde hij deze af met een scriptie over de cultuurkritiek van de componist en intellectueel Alphons Diepenbrock. Na nog één jaar op de postdoctorale lerarenopleiding kwam er een eind aan zijn studietijd, die in totaal bijna tien jaar duurde: tegenwoordig bijna ondenkbaar en onmogelijk. Na zijn studie kreeg hij bijna direct een baan op het Titus Brandsmalyceum in Oss. Na de zomer gaat hij daar zijn veertiende jaar voor de klas in. Hoe mooi hij Nijmegen ook vond, tijdens zijn studie aan de KUN is Martijn steeds in Tilburg blijven wonen. Inmiddels woont hij al weer een hele tijd in Den Bosch, 'een stad die natuurlijk geschiedenis ademt'.

De sterkste herinnering die Martijn bewaart aan zijn studie Geschiedenis in Nijmegen is geen hele positieve herinnering. Na het afronden van de lerarenopleiding in Tilburg vond hij zichzelf als 22-jarige nog veel te jong om voor de klas te staan. Omdat zijn hart altijd wat meer bij de wetenschap dan bij het onderwijs had gelegen trok Martijn samen met een studievriend voor een doctoraalstudie naar Nijmegen; 'klaar om nu eens serieus met geschiedenis aan de slag te gaan'. Helaas belandde hij tussen – naar zijn eerste indruk – slaperige medestudenten die massaal hoorcolleges oversloegen en tijdens werkcolleges alleen zwiingend naar het tafelblad staarden. Ook de universitaire docenten maakten op Martijn niet allemaal een even bevlogen indruk. 'Tot zover dus de verwachte apotheose...'

Hij voegt hier wel aan toe dat hij als doorstromer met een ('volgens mij toen al niet helemaal legaal') vrijstellingsprogramma niet bepaald midden in de afdeling stond. 'We volgden her en der wat tweede- en derdejaars vakken en heel veel stelde dat allemaal niet voor.' Dat veranderde toen hij met zijn scriptie aan de slag ging. De lat kwam hoog te liggen en toen pas bleek voor Martijn wat voor vakkennis en vakmanschap er in Nijmegen rondliep, 'kennis waar je bovendien onegeneerd gebruik van kunt maken'.

Aan verschillende docenten bewaart Martijn goede herinneringen. 'Dan moet ik bijvoorbeeld denken aan docenten als Ton van de Sande, zeer erudiet, met een fenomenaal gevoel voor humor en – als mijn scriptiebegeleider – gelukkig ook veel geduld.' Een andere inspirerende docent vond hij Jan de Vries, vakdidacticus op het ILS (Instituut voor Leraar en School, tegenwoordig Radboud Docenten Academie). 'Hij wist me uiteindelijk definitief voor het onderwijs te winnen.'

Want dat hij uiteindelijk voor de klas zou komen te staan, lag allerm minst in de lijn der verwachting. '23 jaar geleden koos ik vooral voor een studie Geschiedenis om heel veel met geschiedenis bezig te kunnen zijn.' Hoewel Martijn vandaag de dag als geschiedenisdocent iedere dag met geschiedenis bezig is – en zich hiermee erg gelukkig prijst – gaat er ook veel tijd op aan het nakijken van toetsen en schoolexamens, administratie en vergaderen. 'Allemaal tijd die ik stiekem liever zou besteden aan het uitwerken van tientallen ideeën, schetsen en opzetten voor onderzoeken, artikelen, boeken en misschien zelfs een dissertatie. De wetenschapssfeer die toentertijd in de letterenbibliotheek op de elfde verdieping hing, die mis ik wel. Iedere zomer neem ik mezelf voor om toch eens aan de slag te gaan met wat onderzoek. Dat ga ik mezelf dit jaar maar weer voornemen.'

Welke wijsheid wil Martijn tot slot de nog-studerende lezer van *Ex Tempore* meegeven? 'Dat is het advies dat ik mijn huidige leerlingen ook meegeef: ga studeren wat je zelf erg leuk en interessant vindt. Wat heb je aan baangarantie als je eerst een studie volgt waar je niet warm voor loopt en vervolgens een baan krijgt waarvoor hetzelfde geldt? Verder adviseer ik geschiedenisstudenten toch vooral om een tijdje in het buitenland te gaan studeren. Dat heb ik zelf niet gedaan en daar heb ik nog steeds spijt van. Nu probeer ik dat wel een beetje te compenseren door veel te reizen. Toch fijn dat je in het onderwijs veel vakantie hebt.'

Uit de Ivoren Toren informeert de Ex Tempore-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van *Geschiedenis*, in de ivoren toren van de wetenschap, maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgen bovendien één of twee medewerkers de gelegenheid om zichzelf of hun onderzoeksproject voor te stellen.

Van Bert Roest (universitair docent Middeleeuwse Geschiedenis) verscheen onlangs: James D. Mixson en Bert Roest (red.), *A Companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond* (Leiden-Boston, 2015).

Van Olivier Hekster (hoogleraar Oude Geschiedenis) verscheen onlangs: *Emperors and Ancestors. Roman Rulers and the Constraints of Tradition*, Oxford Studies in Ancient Culture & Representation (Oxford, 2015).

Dolly Verhoeven (hoogleraar Nijmeegse en Gelderse Geschiedenis) geeft als festivaldirecteur leiding aan *Gemaakt in Gelderland*. Het festival loopt van 12 juni - 20 september. Het besteedt door middel van een groot aantal (meer dan 300) activiteiten aandacht aan verleden en heden van de Gelderse maakindustrie. Onder meer in de vorm van open dagen, tentoonstellingen, routes, theater, muziek en jeugdactiviteiten. Speciaal voor kinderen wordt een Doeboek ontwikkeld. In de regio Nijmegen ligt het accent met name op de geschiedenis van de baksteenindustrie, met tentoonstellingen in De Bastei en het Huis van de Nijmeegse Geschiedenis. Het complete programma van het festival is te vinden op de website: www.gemaaking gelderland.nl.

Een paar maande geleden verscheen de bundel *Sacrale macht. Religie en politiek in vroegmodern Europa* (Nijmegen: Valkhof Pers, 150 pp., ISBN 978-90-56254-360), onder redactie van Peter Rietbergen, met bijdragen van Rietbergen, Petty Bange, Hugo de Schepper, Dries Raeymaekers, Remieg Aerts en Lauren Lauret. Een helemaal Nijmeegse bundel studies dus, en daar is een reden voor, want het was een eerbetoon aan collega Jacques Geurts, die in 2013 met pensioen ging als universitair docent Politieke Geschiedenis van de Nieuwe Tijd en Amerikanistiek. De studies gaan over de eeuwenlange spanning tussen de machtsferen van 'troon' en 'altaar' en tegelijk over de vermenging van deze sferen, die in het vroegmoderne Europa nog heel gebruikelijk was, getuige alleen al het grote aantal kardinalen dat tevens eerste minister aan een van de hoven was. Hoe gingen vorsten met de kerk en in ruime zin met sacrale macht om? In welke mate gebruikten zij die macht om hun vorstelijke positie te legitimeren?

Op 15 en 16 april 2015 vond in Portsmouth het congres *Narratives of Europe and European Integration* plaats, de jaarlijkse bijeenkomst van de History of European Integration Research Society (HEIRS). Koen van Zon (promovendus Politie-

ke Geschiedenis) was medeorganisator van dit congres, waar twintig promovendi in de geschiedenis en sociale wetenschappen hun onderzoek naar Europese integratie presenteerden. Een uitgebreid verslag is te vinden op HSozKult: <http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-6025>.

Raphaël Hunsucker (promovendus Oude Geschiedenis) was betrokken bij de organisatie van *Wij Zijn Romeinen*. Op maandag 27 april overhandigden de initiatiefnemers van de Nederlandse benefietactie zij €6.813,08 aan de gemeente Rome. De wethouder van Cultuur Giovanna Marinelli nam de opbrengst persoonlijk in ontvangst. De crowdfundingactie is een reactie op de vernielingen in Rome na de wedstrijd AS Roma - Feyenoord. *Wij Zijn Romeinen* legde als eerste contact op met de gemeente Rome door middel van een brief die de Italiaanse kranten haalde. In zijn persoonlijke antwoord garandeert de burgemeester van Rome dat elke eurocent van de opbrengst goed terecht komt ('che non un singolo centesimo di quello che riuscirete a raccogliere andrà sprecato'). Er werd een benefietavond in het Allard Pierson Museum georganiseerd en er werden binnen een week duizenden euro's opgehaald.

Met de overhandiging van de opbrengst kwam de crowdfundingactie van *Wij Zijn Romeinen* tot een einde. *Wij Zijn Romeinen* is een initiatief van het tijdschrift *Roma Aeterna* en Stichting Zenobia in samenwerking met weblog Orpheus kijkt om. Voor iedereen die meer wil weten over Rome is het laatste nummer van *Roma Aeterna* nu gratis beschikbaar op de website. *Roma Aeterna* is een nieuw Nederlands tijdschrift dat volledig over Rome gaat en wordt gemaakt door jonge wetenschappers en liefhebbers van de Eeuwige Stad.

Vers van de pers, op vrijdag 29 mei gepresenteerd in Brussel, is het boek *Het (On)verenigd Koninkrijk 1815-1830-2015. Een politiek experiment in de lage landen* (Stichting Ons Erfdeel, Rekkem 2015, 238 pp., ISBN 978-90-79705-214), onder redactie van Remieg Aerts en Gita Deneckere, en met onder anderen een bijdrage van Joost Rosendaal. Op 29 mei werd het eerste exemplaar aangeboden aan Eurocommissaris Frans Timmermans.

Deze bundel essays probeert recht te doen aan de vijftien jaar gezamenlijke geschiedenis van Nederland en België 1815-1830. Vanuit nieuwe ontwikkelingen in het historisch onderzoek, en zonder rancune of nostalgie, bekijkt een nieuwe generatie Nederlandse en Belgische historici dit 19de-eeuwse experiment in natievorming. Zie verder de website van Ons Erfdeel en / of van cultureel centrum DeBuren in Brussel.

Op 11 en 12 juni organiseerde Marjet Derks (universitair docent Cultuurgeschiedenis) samen met dr. Niek Pas (UvA) een sporthistorische conferentie met Franse en Nederlandse sporthistorici, getiteld *Grand Départ. Sport as identity marker in colonial and postcolonial settings 19th and 20th century / Le Sport comme marqueur d'identités dans les espaces coloniaux et postcoloniaux durant les 19èmes et 20èmes siècles* (Utrecht/Amsterdam, 11 en 12 juni 2015).

Deze conferentie vond plaats in het kader van de toegekende Vincent van

Gogh-beurs die zij hiervoor ontvingen ten bate van de samenwerking tussen Nederlandse en Franse wetenschappers. Vijf Franse historici waren te gast in Nederland. In november zal de Nederlandse delegatie op bezoek gaan in Frankrijk (Université de Nice) om een gezamenlijke publicatie te bespreken.

In de volgende *Ex Tempore:*

Historisch Debat

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

De Geschiedenis meester

In deze rubriek presenteren wij met trots de afgestudeerden van het collegejaar 2013-2014.

Abeelen, van, E., (bene meritum), *Wees mooi meisje, wees mooi! Een onderzoek naar beeldvorming van meisjes, vrouwen en vrouwelijke seksualiteit in seksuele voorlichtingsboeken vanaf 1945 tot heden*, prof. dr. J. Kok en drs. E. Walhout

AG

Altena, D.J.J., *Gelegaliseerde diefstal'. De claims van vertegenwoordiging van afsplitsende Tweede Kamerleden*, drs. C. Hoetink en prof. dr. C. van Baalen

P&P

Bakker, W.A., *The Palace of the Nation. Showing and legitimizing power through the Belgian parliamentary building*, dr. D. Raeymakers en drs. C. Hoetink

P&P

Beek, A.B., (bene meritum), *Inkwartiering als contactzone? De beeldvorming over de in Nederlandse huishoudens ingekwartierde Duitse militairen*, dr. M. Eickhoff en dr. M. Derks

AG

Berndsen, F., (cum laude), *The Settlers of Fezzan: Farmers and Merchants. A systematic approach to evidence for Garamantian trans-Saharan trade in antiquity*, dr. L. Foubert en dr. C. Dickenson

RA

Biesen, den, L., *De vrouwen van Ovidius. Komt het beeld van vrouwen in de 'Metamorphoses' van Ovidius overeen met het ideaalbeeld van vrouwen in de tijd van Augustus?*, dr. C. Dickenson en dr. L. Foubert

RA

Boerwinkel, C.A., *Wij speelden nog wel gewoon buiten! Een verkennend onderzoek naar de rol van het verleden binnen de identiteitsconstructie van de hoogopgeleide Millennial*, prof. dr. M. Monteiro en prof. dr. D. Verhoeven

AG

Bongers, M., (cum laude), *The Living Dead of Late Antiquity. Passive Syrian Ascetics regarded as Relics from the 4th to the 7th Century*, prof. dr. P. Stephenson en dr. D. Slootjes

RA

Bosch, J., *De Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers in de Republiek. 'Changer la façon commune de penser'?*, dr. R. Ensel en dr. M. Derks

AG

Boselie, G.A.C.M., (bene meritum), *The Belgian Revolt. Two sides to one story*, dr. S. Marteel en dr. W. van Meurs

PH

Braam, J., *Van brandstapel tot braderie. Een onderzoek naar de hedendaagse collectieve herinnering aan de vervolging van de heks Mechteld ten Ham in 's-Heerenberg in 1605*, dr. P. Bange en prof. dr. P. J. Rietbergen

AG

Brink, van den, M.F., (bene meritum), *Crimmigratie als onderwerping en beschaving. Foucault en Elias toegepast op recente ontwikkelingen in het Nederlands strafrecht*, dr. R. Ensel en dr. M. Eickhoff

AG

Camp, van de, W.M.I., *The Conquest of Constantinople. How does the representation of the*

- conquest of Constantinople relate to the historical discourse?, prof. dr. P. Stephenson en dr. B. Roest P&P
- Cate, ten, L., *Quis custodiet ipsos custodes? Een onderzoek naar parlementair toezicht op de inlichtingen- en veiligheidsdienst*, dr. P. van der Heijden en dr. H. Kaal P&P
- Dam, van, M.E., *Het debat omtrent kiesrecht voor niet-Nederlandse ingezetenen*, dr. M. Leenders en dr. W. de Jong P&P
- Deursen, van, M., *Pedofilie in het maatschappelijk debat in Nederland. In de periode 1970 – 2000*, dr. M. Derks en dr. G. Mak AG
- Duinkerken, T.L., (bene meritum), *The Great or the Apostate. Emperor Julian in the Historiography of the 18th Century Dutch Republic*, dr. D. Slootjes en dr. M. Icks (Universität Düsseldorf) RA
- Dulk, den, B.L.A., *Onverwerkbare verledens? Hoe de Nederlandse regering omgaat met de collectieve herinnering aan de dekolonisatie van Indonesië en de genocide in Srebrenica*, drs. C. Hoetink en dr. J. Rosendaal AG
- Elzinga, J., *Gothic and Roman elements in the representation of Theoderic the Great*, prof. dr. P. Stephenson en dr. D. van Espelo RA
- Endert, S.P., (bene meritum), *Corps in crisis'. De teloorgang van het Nijmeegsch Studenten Corps Carolus Magnus, 1945-1965*, dr. J. Brabers en drs. T. de Leeuw AG
- Endert, S.P., (bene meritum), *Het debat over de studiefinanciering. Hoe en waarom ontwikkelden zich, als onderdeel van de herziening van de verzorgingsstaat, de standpunten van de PvdA en VVD tijdens de Kamerdebatten over het stelsel van studiefinanciering in de afgelopen dertig jaar (1982-2012)?*, prof. dr. C. van Baalen en drs. C. Hoetink P&P
- Geers, C.P.M., (bene meritum), *Image and Representation. The images of St. Peter and St. Paul in fourth and fifth century Rome and Jerusalem*, dr. D. Slootjes en dr. R. Dijkstra RA
- Gerritsen, J.R., *Van voetnoot tot lijdend voorwerp. Een onderzoek naar de houding van de Nederlandse media ten aanzien van dopinggebruik in de professionele wielersport (1970-2013)*, dr. M. Derks en prof. dr. P. J. Rietbergen AG
- Gers, C.P.M., (bene meritum), *Image and Representation. The images of St. Peter and St. Paul in fourth and fifth century Rome and Jerusalem*, dr. D. Slootjes en dr. R. Dijkstra RA
- Gesthuizen, S.P.J., (bene meritum), *Onder Rooms gezag. Het katholieke voorzitterschap van de Tweede Kamer in het interbellum*, drs. C. Hoetink en dr. H. Kaal P&P
- Geurds, R., *Mannenbewegingen in de Vroege Jaren '90*, dr. G. Mak en dr. H. Kaal AG
- Geuze, S.W., (bene meritum), *De mythe van Nieuwspoort. Oorsprong, praktijk en betekenis van een perscentrum in de jaren zestig en zeventig*, drs. C. Hoetink en prof. dr. C. van Baalen P&P
- Hermesen, R.H.F., (bene meritum), *Saint Andrew the Fool and the Apocalypse. How does the Life of Saint Andrew the Fool illuminate tenth-century apocalypticism in Constantinople and the Byzantine Empire?*, prof. dr. P. Stephenson en dr. D. Slootjes

RA

Hesseling, M., *Hoe Eelco Brinkman in Madame Tussauds belandde. Een onderzoek naar de aanstelling van zeventien partijleiders in naoorlogs Nederland*, dr. W. van Meurs en dr. A. van Kessel

P&P

Heukelingen, van, N.M., *Een onderzoek naar de invulling van het culturele verheffingsideaal in de PvdA*, dr. H. Kaal en dr. W. de Jong

P&P

Hoebens, R.A.J., (bene meritum), *Recht boven macht? Imperialisme, de Haagse Vredesconferenties en ethische politiek*, dr. M. Leenders en dr. W. van Meurs

P&P

Hokke, K.M., *The role of classical mythology in early Christianity: a study of text and image*, dr. D. Slootjes en prof. dr. E. Moormann

RA

Huberts, L., (bene meritum), *Ideology vs. Practice. The Use of Spolia in the Early Christian Churches of Rome, 300-600 AD*, dr. D. Slootjes en prof. dr. S. de Blaauw

RA

Jansen, S.J., *Een garnizoensstad in crisistijd. Het sociaal-culturele en economische effect van militairen op Nijmegen ten tijde van de Belgische Opstand*, dr. J. Rosendaal en dr. O. Boonstra

AG

Janssen, N.B.J., *Nero's athletic legacy. How Greek athletics developed to be a popular part of Roman culture*, dr. C. Dickenson en prof. dr. O Hekster

RA

Jeuken, A.I.G., *Bij wijze van spreken, correct. Een media-analyse van botsende politieke visies op taboeïsering, (re)constructie en performativiteit van taal bij de omslag van politieke correctheid naar 'nieuw realisme' tussen 1999 en 2006*, dr. P. van der Heijden en drs. C. Hoetink

P&P

Jonge, de, J., *What's in a Name? Analyzing Transvaal and Boer Streets in the Netherlands: 1899-1930*, dr. M. Derks en dr. M. Leenders

PH

Joris, R.C.M.H., *Irish Hagiographical Lives in the Twelfth Century. Church Reform before the Anglo-Norman Invasion*, dr. S. Meeder en dr. B. Roest

RA

Kemps, N.M.F., *Een clustering der armen. Een onderzoek naar de woonmobiliteit van arme gezinnen in de Bottelstraat, gelegen in de benedenstad van Nijmegen, in de periode 1850-1880*, dr. O. Boonstra en prof. dr. J. Kok

AG

Klompenhouwer, T.D., *Erfenis van bloed. Geweld en staatsvorming in Indonesië (1945-1966)*, dr. M. Eickhoff en dr. R. Ensel

AG

Koelewijn, L.L.M., *Deventer uit de doeken met Hanze, koek en boeken. De vormgeving van de identiteit van de stad Deventer in het heden*, dr. H. Looijesteijn en prof. dr. J. Kok

AG

Lee, van der, T., *Byzantine Cultural Trauma: Magical Adaptation. The representation of magic in coping with cultural trauma in the Breviarium and Chronographia*, prof. dr. P. Stephenson en dr. B. Roest

RA

Löwenthal, A., *Clement Re-examined. A re-examination of the traditional view on Pope Clement VII and his pontificate*, dr. D. van Espelo, van en dr. D. Raeymaekers

RA

Marx, T.C.N., *De rol van de Nederlandse regering in ballingschap bij de berichtgeving van geallieerde bombardementen*, dr. J. Rosendaal en drs. C. Hoetink

P&P

Megen, van, A., *Ons Forum Romanum': strijdtoneel van history en memory. Het historisch argument in de discussies over braak- en bouwplannen op het Valkhof te Nijmegen (1796-*

- 2006), prof. dr. D. Verhoeven en dr. J. Brabers AG
- Meijer, G., *Van Achtergesteld naar Sportheld. Paralympische Spelen in de Nederlandse kranten 1960-2012*, dr. M. Derks en prof. dr. P. J. Rietbergen AG
- Niereisel, L.C., *Versailles, gib uns unsere Kolonien wieder! Het animo en enthousiasme voor koloniale expansie bij de Duitse nationaalliberale partij en haar opvolgers in de periode 1919-1924*, dr. L. van de Grift en dr. W. van Meurs P&P
- Ooijen, van, S., (bene meritum), *Framing en culturele diversiteit. Het politieke debat over seksueel geweld in Nederland, 1978-2013*, dr. G. Mak en dr. H. Kaal AG
- Plessius, I., (cum laude), *"I don't want to be remembered as a Chair." Transforming the Shaker Village of Pleasant Hill into a living history museum*, dr. J. Geurts en prof. dr. D. Verhoeven AG
- Riezebos, J.J., *The Break-up: A thesis on the family clans of Arnhem in the late sixteenth century*, prof. dr. I. Nijenhuis en dr. D. Raeymaekers PH
- Roest, van der, J.H.N., *De missie van Augustinus naar de Angelsaksen. De rol van de autoriteit van Rome in de kerstening van de Angelsaksen*, dr. S. Meeder en dr. P. Bange RA
- Rumen, S.F.M., *'Een tweede Congo.' Internationale dekolonisatie in het Nieuw-Guinea debat*, dr. H. Kaal en dr. M. Derks AG
- Sadza, A.J.C., (bene meritum), *Taming Female Sexuality. The Development of the Role of Sexuality in the Work of Gerbrandus Jelgersma on Hysteria (1898-1926)*, drs. S. Bultman en dr. G. Mak PH
- Schaapveld, K., (bene meritum), *Demografische manipulatie in en om het late Ottomaanse Rijk en de vroege Turkse Republiek, 1856-1939*, prof. dr. J. Kok en dr. W. van Meurs AG
- Schoorlemmer, T., *De Katholieke Volkspartij en de Partij van de Arbeid in de lokale politiek. De reactie van de gevestigde politieke partijen KVP en PvdA op de kloof tussen burger en politiek op lokaal niveau in de periode 1949 tot 1985*, dr. H. Kaal en dr. W. de Jong P&P
- Simaiakis, G., *The use of Greek history by intellectuals during the Neo-Hellenic enlightenment*, dr. W. van Meurs en drs. F. Meens PH
- Smits, B.F.J., *Onvoltooid verleden tijd. De beeldvorming van de Indonesische dekolonisatiestrijd in geschiedensismethoden voor het Nederlands voortgezet onderwijs in de periode 1950-2000*, dr. S. Marteel en dr. M. Eickhoff AG
- Sotthewes, M., *Het schipperen van de Christendemocratie. Een historische discoursanalyse van het christendemocratisch taalgebruik in de parlementaire debatten omtrent moreel-ethische kwesties in de periode 1980-2001*, B. Verheijen MPhil en dr. A. Bos (CPG) P&P
- Stapel, T., (bene meritum), *Het WK in de verbeelding. Politiek, protest en herinnering rondom het Wereldkampioenschap voetbal Argentinië 1978*, dr. M. Derks en dr. H. Kaal AG
- Sweep, C., *Vechten tegen terrorisme. Een analyse van de Performative Power van Nederland en België in de jaren tachtig*, drs. C. Hoetink en dr. W. van Meurs P&P
- Taks, P., *Naar zelfstandige woningcorporaties. Politieke besluitvorming over de verzelfstandiging van woningcorporaties*, drs. C. Hoetink en drs. J. Ramakers (CPG) P&P
- Verhoeven, L.T.M., *De tolerantieparadox in de praktijk: de politieke en maatschappelijke omgang met de Centrumstroming in de periode 1980-1998*, dr. M. Leenders en dr. W. de Jong P&P

- Vermeulen, M., *Ons Forum Romanum': strijdtoneel van history en memory. Het historisch argument in de discussies over braak- en bouwplannen op het Valkhof te Nijmegen (1796-2006)*, prof. dr. D. Verhoeven en dr. J. Brabers AG
- Verstappen, T.L.P., *De missie van de Godsdienstvriend. Brieven over de buitenlandse missie in De Godsdienstvriend (1835-1845) als spiegel voor de Nederlandse katholieke identiteitsconstructie*, dr. D. Lyna en dr. J. Brabers AG
- Versteeg, T.A., *Oorlog is business; van honderd miljoen gulden naar miljarden euro's. Op welke manier ging de Nederlandse regering in tijden van economische crises om met de defensie-uitgaven in de periode vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw tot en met het einde van de Koude Oorlog?*, dr. P. van der Heiden en drs. C. Hoetink P&P
- Waardenburg, van den, S.T.B., *Tussen overheid en markt. Advisering van de Sociaal-Economische Raad over de verhouding tussen de overheid en de markt in het economische leven in Nederland*, drs. C. Hoetink en dr. W. van Meurs P&P
- Winter, de, J., (bene meritum), *The Mausolea of Augustus and Hadrian. A portrait of the appropriation of two imperial tombs from Antiquity to Middle Ages*, dr. D. van Espelo en prof. dr. O. Hekster RA
- Wolters, A.B.C., *Het tweepartijensysteem uitgedaagd. De invloed van onafhankelijke kandidaten en derde partijen op presidentsverkiezingen in de VS*, dr. P. van der Heiden en drs. C. Hoetink AG
- Zoutenbier, A.M., (bene meritum), *Master of the House. The Image of Roman Innkeepers in Ancient Sources from the Second Century B.C. to 530 A.D.*, dr. L. Foubert en dr. C. Dickenson RA